

Politika ve Teolojinin Kavşağında Bir Kilise Tarihi Kaynağı: Gerçeğin Anahtarı

A Church History Source at the Crossroads of Politics and Theology: The Key of Truth

**Dr. Ömer Faruk
Kalıntürk**

University of Exeter
İngiltere

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 15.03.2024

Kabul : 07.05.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespiti edilmemiştir.

Özet

Bu makale, erken ortaçağın ilginç hareketlerinden olan Pavlikanların tarihi konusunda, akademik araştırmalarda atıfta bulunulan iki ana kaynaktan birinin, *Gerçeğin Anahtarı*'nın otantikliğini sorgulamaktadır. İlk olarak *Gerçeğin Anahtarı*'nda ortaya konan meselelere işaret etmekte ve ardından, bu metnin özgünlüğünün lehinde ve aleyhinde olan akademisyenlerin argümanlarını bağlamsal bir arkeolojik okumaya tabi tutarak analiz etmektedir. Nihayetinde bu araştırmacıların içinde buldukları dönemin siyasi, teolojik ve felsefi olayları ışığında, bu eserin otantikliğinden yana tavır aldıkları gösterilecek ve bu araştırmacıların ısrarla ıskaladığı bir nokta tebarüz ettirilecektir. Kilise tarihine dair bir kaynak olma iddiası taşıyan bu metin çevresinde cereyan eden tartışmalar sadece Ermeni Kilisesi içerisindeki bir dahili kimlik ve teoloji tartışmalarıyla izah edilemez. Burada iddia olunan şey, *Gerçeğin Anahtarı*'nı otantik gören araştırmacıların, doğrudan ve tabii olarak Ermeni siyasi idealleriyle ilintili olmuş olması ve bu bağları dolayısıyla emekçileri Anglo-Amerikan Protestan misyonerleri, hamisi ise Britanya İmparatorluğu olan Ermeni Protestan Kilisesi'nin mevcudiyetinin ve akabinde meşruiyetinin temini için bu eseri öne sürmüş olmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Protestanlık, Pavlikanlar, Tondrakianlar, Adoptyonizm, Sapkınlar.

Abstract

This paper questions the authenticity of one of the two main sources cited in scholarly research on the history of the Paulicians in early mediaeval Byzantine Asia Minor, *The Key of Truth*. It first addresses the issues raised in this source, then analyses the arguments of scholars for and against the authenticity of this text, subjecting the claims of both to a contextual archaeological reading. Finally, it shows how these scholars argued for the authenticity of this work in light of the political, theological, and philosophical events of their time and highlights an aspect that scholars interested in this topic have often ignored. The debates surrounding this text, which purports to be a source of church history, cannot be explained solely in terms of internal identity and doctrinal disagreements. It is argued here that the authors who consider *The Key of Truth* to be authentic were directly and naturally associated with nineteenth-century Armenian political ideals and, because of these ties, presented this work to ensure the existence and subsequent legitimacy of the Armenian Protestant Church, whose workers were Anglo-American Protestant missionaries and whose patron was the British Empire.

Keywords: History of Religions, Protestantism, the Paulicians, the Thondrakians, Adoptionism, Heretics.

Giriş

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, geleneksel Kilise tarihyazımında heretik/sapkın hareketler olarak addedilen Pavlikan ve Tondrakianların on altıncı yüzyıl Avrupa'sında vuku bulan Reformasyonun ataları olduğu şeklinde ilginç bir teori ortaya atıldı.¹ Asırlarca Katolik ve Ortodoks tarihyazımının düalist Maniheiztler olarak lanetledikleri bu gruplar, tarih sahnesine tekrar çıkma şansı elde etti. Bu vesileyle Pavlikanlar ve Tondrakianlar hakkındaki Bizans ve Ermeni kaynakları bu fikir ışığında yeniden gözden geçirildi ve yorumlandı.² Kilise tarihinde

¹ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912), VI/LIV: 116.

² Merhum Tayyip Okıç'ın konuyla dolaylı olarak ilgili iki makalesini zikretmezsek, Pavlikanlara dair Türkçe müstakil bir literatür 2000'li yılların başından itibaren yeni yeni oluşmaya başlamıştır. Mehmet Çoğ'un ve İskender Oymak'ın bilhassa İslam ve Bizans ilişkileri bağlamında inceledikleri araştırmalarından, Sakin Özişik'in Hristiyanlığın kendi içindeki hizipleşmeler çerçevesinde ele aldığı araştırmalar Pavlikanlara dair oluşan müstakil literatürün ilk örnekleri sayılabilir. Her yeni doğum gibi bu literatürde de ciddi eksiklikler mevcut olsa da araştırmaların kapsamı ve çerçevesi her bir yeni araştırmayla genişlemiş ve nihayetinde bilhassa Canan Seyfeli'nin 2020 yılında neşrettiği makalesiyle, Pavlikanların eldeki mevcut verilerden hareketle genel bir tarih anlatısına ulaşılabilmektedir. Bu noktada karşılaştırmalı metodun bilhassa Bizans ve İslam dönemi Küçük Asya'sı üzerindeki dini-toplumsal hareketleri anlama noktasında önemli olduğunu düşünen araştırmacılarca ciddi metinler kaleme alınmıştır. Bunların en önde geleni Resul Ay'ın "Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine" alt başlığı ile ortaya koyduğu makalesi gelmektedir. Selven Ö. Ulutaş'ın Pavlikanlar ve Babailer özelinde yapmış olduğu mukayeseli anlama çabası da bu minval üzeredir. Bunlara ek olarak Sultan Gürsoy'un Bizans-Müslüman Araplar arasında gelişen mücadeleler bağlamında ele aldığı çalışması zikredilebilir. Nihayetinde ise Pavlikanlara dair Türkiye'de kaleme alınan son makaleler Canan Seyfeli'ye aittir. Yazarın neredeyse birbirinin aynısı olan iki makalesi, Pavlikanların en azından muhaliflerinin gözünden kim oldukları yahut neye inandıkları noktasında genel bir kanaat sahibi olmak için müracaat edilebilecek niteliktedir.

Ancak bu makalelerin bu araştırmada dipnotta zikrediliyor olmasının sebebi, bu metinlerde bizim burada iddia ettiğimiz *Gerçeğin Anahtarı* adlı metnin politik bağlamına temas edilmemesinden ileri gelmektedir. Dahası zikredilen yazarların bir kısmı bahsi geçen metni ve ilerleyen sayfalarda tenkid edilecek olan Nina. G. Garsoian'ın eserini Pavlikanlara dair tarihsel anlatı için delil addetmektedirler ki bunun ne dereceye dek kabul edilebilir olduğu tartışmalıdır. Babai İsyanı ve bu isyanın heterodoks bir hareket olduğu iddiası üzerinden Pavlikanlar ile arasındaki ilişki temasıyla kaleme alınmış mukayeseli anlama denemeleri ise ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Köprülüzade Mehmed Fuad Bey ve bilhassa onun sadık takipçisi Ahmet Y. Ocak tarafından dillendirilen bu heteredoksi iddiası bahsi geçen makaleleri kaleme alan Ay ve Ulutaş tarafından da tekrarlanmıştır. Gerek Pavlikanlar ve gerekse Babailer hakkında ortaya konulan heteredoksi ithamlarının istisnasız tamamı bu iki hareketin muhalifleri tarafından polemik amaçlı üretilmiş eserlerden temin edilmektedir. Hasımları tarafından sapkınlıkla itham edilen Pavlikanlar ile yine muhalifleri tarafından yalancı Peygamberlik ve Mehdilik iddia ettiği ileri sürülerek bırakın heterodoks İslam'ı, itham edildikleri bu fiil ile küfre düşmekle itham edilebilecek olan Baba İlyas ve Baba İshak'ın önderlik ettiği hareket arasında heteredoksi temelinde kurulan tarihsel, teolojik ve coğrafi illiyet de meseleyi kavrama noktasında yanlış yönlendirici olmaktadır. Zira ortada olan şeyin iki hareketin birbirine olan doktrinel yakınlığı ve birinin diğerine muhtemel etkisi mi yoksa iki farklı zamanda iki iktidar sisteminin kendisine muhalefet eden iki ayrı gruba verdiği iktidarda olmaktan kaynaklanan benzer bir refleksin ürettiği bir tanımlamanın ve algılamanın dayattığı bir süreklilik mi olduğu sorusu üzerinde düşünülme hak etmektedir.

İlgili literatür için bkz. Tayyip Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kavramlarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)", çev. Salih Akdemir, Recep Duru, *İslami Araştırmalar* 6/4 (1992): 235-248; Tayyip Okıç, "Bakanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Alexander Vasiljeviç-Solovjev (Kalisz, 18.9.1890-Cenevre, 15.1.1971)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi [Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan]* 5/1-4 (1973): 205-222; Mehmet Çoğ, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 73-87; İskender Oymak, "Pavlikanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 11/31 (2008): 138-158; Sakin Özişik, "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 505-533; Resul Ay, "Bizans'tan Osmanlıya

bulunduğu dönemde Bizans İmparatorluğunu ve onun korumaya çalıştığı itikadi birliği tehdit eden Küçük Asya'daki bu meşum ve melun sapkınlığın, on dokuzuncu yüzyılda mevcut dünyayı kasıp kavuran Avrupa modernliğinin ve iddia edilen ilerlemesinin köşe taşlarından birisi olan Reformasyonun öncüsü olma ihtimali belirdi. Buna ek olarak, bu teoriyi destekleyen bazı araştırmacılar, erken dönem kilise tarihinin meşhur isimlerinden biri olan Samsatlı Pavlus (miladi 260-268) tarafından öne sürüldüğü iddia edilen Adoptionizm'in, Pavlikanları ve Tondrakianları ilk ortaya çıkaran teoloji olduğunu ileri sürdü.³ Bunun doğrudan bir sonucu olarak, Adoptionist Kristoloji, Pavlikan ve Tondrakian dogmaya dahil edildi.

Avrupa'daki eğitim görmüş ve aldığı eğitim neticesinde modern Avrupa Protestan teolojisinin özelliklerini taşıyan Galust [Karapet] Ter-Mkrtchyan (1860-1918) Ermenistan'da bu görüşün en önde gelen savunucusuydu.⁴ Ter-Mkrtchyan 1892'de Tondrakianların ve onların öncüsü olduğunu ileri sürdüğü Pavlikanların tüm Protestan ve Evanjelik hareketlerin kaynağı olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Ünlü bir Armenolog ve Oxford Üniversitesi profesörü ve zikredilen Ter-Mkrtchyan'ın yakın arkadaşı olan Frederic C. Conybeare (1856-1924) da bu teoriyi savunmuş ve geliştirmiştir. Ter-Mkrtchyan, burada incelenecek eserin, *Gerçeğin Anahtarı*'nın bir kopyasını 1898 yılında Conybeare'ye göndermiştir. Conybeare henüz zikredilen esere sahip değilken, 1892 yılında, Ermeni Kilisesi üzerine bir konferans sırasında “*İşte, Pavlikanların, Avrupa Protestanlığının neredeyse öncüleri olduğunu görüyoruz*” diyerek bu meseledeki kalkış noktasını ifade etmiştir.⁵

Anadolu' da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, *OTAM* 31 (2012): 1-40; Selven Ö. Ulutaş, “Bir Dinî ve İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Sivas: Pavlikanlardan Babailere”, *Her Yönüyle Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu*, ed. Hakan Yakbaş & Ahmet Yüksel (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019), 1: 131-148; Sultan Gürsoy, “Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar”, *ATAD: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2020): 107-132; Canan Seyfeli, “Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices”, *ULUM* 3/1 (Ağustos 2020): 45-68; Canan Seyfeli, “The Paulicians”, *The Balkans* 7/1 (2021): 73-101.

³ Adoptionizm/ἡγιωθεσία/hyiothesía, Kilise tarihinde aradan geçen asırlara rağmen halen tartışmalı bir konudur. Bu görüşe göre (yahut bu görüşün ne olduğu iddiasına göre), İsa ilahi bir önceden-varoluşu olmaksızın bir insan olarak doğmuş, hayatının bir noktasında -genellikle vaftizi sırasında- Tanrı tarafından evlat edinilmiş ve bu evlat edinme eylemiyle ilahi Oğul olmuştur. Bahse konu olan ifade, ἡγιωθεσία/hyiothesía/evlat edinme, υἱός/hyíos/oğul ve τίθημι/tithémi/koymak, ayarlamak, yerleştirmek gibi anlamlar da barındıran iki sözcükten oluşmaktadır. Dolayısıyla buraya konu olan, İsa Mesih'in tanrılık kategorisine ne zaman yükseldiğiyle alakalı Kilise tarihindeki bir iç münakaşadır. Bu anlatıyla ilgili eleştirel bir okuma için bkz. Peter-Ben Smit, “The End of Early Christian Adoptionism? A Note on the Invention of Adoptionism, Its Sources, and Its Current Demise”, *International Journal of Philosophy and Theology* 76 (2015): 177-99.

⁴ Karapet Ter-Mkrtchyan, *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und Verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien* (Leipzig: J.C. Heinrichs, 1893), 2-14.

⁵ F. C. Conybeare, “The Armenian Church”, *Religious Systems of the World: A Contribution to the Study of Comparative Religion* (Londra: Swan Sonnenschein & Co.: 1892), 401. Conybeare bu konuşmasında Pavlikanları düalist olarak tanımlamaktadır (s. 400), ki bu görüşünü 1898 yılında *Gerçeğin Anahtarı*'nı yayınladıktan sonra “Adoptionistler” şeklinde tadil edecektir.

Bildiğimiz kadarıyla herhangi bir yabancı dilde – tabii ki Ermenice hariç – *Gerçeğin Anahtarı*⁶ ile ilgili en eski kayıt John George Taylor'ın 1865 yılındaki seyahatlerine aittir.⁷ Taylor, 1851 ve 1861 yılları arasında Britanya İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmış bir İngiliz diplomattı. Aynı zamanda bu dönemde Orta Doğu'daki antik eserlerle ilgilenen öncü bir arkeologdu.

Taylor, devrin Hınıs ilçesi ve Haramık köyü hakkında şunları yazmaktadır

“[Bu köy] Protestanlığa benzer bir inancı benimseyen ilkel bir Ermeni grubu tarafından kiralanmıştır. Bunlar, kurucularının ikamet ettiği köyden gelen Tondrakianlar olan eski Ermenilerdi ve miladi 840 yılında ortaya çıkmışlardı. En korkunç zulümlere rağmen, eski inançlarına sadık kalanların Presbiteryan Amerikan Kilisesi'ne katıldığı son birkaç yıla kadar ayakta kalmayı başardılar. Gümrü yakınlarındaki Rus topraklarına göç eden bazılarının hala eski inançlarına bağlı olduklarını ve ‘Panalee Jismardutyani’ ya da *Gerçeğin Anahtarı* adı verilen bir dua kitabı kullandıklarını öğrendim; ancak bazıları bu kitabın, o bölgenin Rus efendileri tarafından ellerinden alındığını söyledi.”⁸

Taylor'ın belirttiğine göre, 1837 yılında Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Eçmiadzin Kutsal Sinodu, kendilerine “*Gerçeğin Anahtarı'nın Halkı*” adını veren bir grup inananın bu el yazması kodeksine el konulmasına yol açan bir karar yayınladı. Bundan sonra, bu halk, öğretileri Orta Çağ boyunca bölgede yaşamış olan Tondrakianlarla bazı benzerlikler gösterdiği için “neo-Tondrakianlar” olarak adlandırıldı. Ter-Mkrtchyan Eçmiadzin kütüphanesinde *Gerçeğin Anahtarı*'nı bulduğunda Conybearé'e bir fotokopisini göndermiştir.⁹ Conybearé'in 1898'de yayımlanan “*Gerçeğin Anahtarı: Ermeni Pavlikan Kilisesi'nin El Kitabı*” başlıklı eserinde yazar, el yazmasının orijinal metni ile İngilizce çevirisini yan yana koymuştur. Tondrakianlar ve Pavlikanlar hakkında Ermenice yazılmış birincil kaynakların İngilizce çevirisi de kitabın ekler bölümünde yer almaktadır. Conybearé, yüz doksan sayfadan oluşan Giriş bölümünde Adoptionist teorinin tarihçesini ana hatlarıyla ortaya koymuştur.¹⁰ Kitabın açılış cümlesi şöyledir: “*Bu kitap Gerçeğin Anahtarı olarak adlandırılmıştır. Kurtarıcımız İsa'nın 1782, Ermenilerin ise 1230 yılında Taron [modern Muş ve çevresi] eyaletinde kaleme alınmıştır.*”¹¹

Bu eser Conybearé'in Ermeni Apostolik Kilisesi ve üyelerinin tarihine ilişkin yorumunun, yani Pavlikanların Avrupa'da on altıncı yüzyılda gerçekleşen reformasyonun ataları olduğu

⁶ Eserin orijinal ismi Գիրք որ կոչի Բանալի ճշմարտութեան [Girg or kochi Banali Jismartowt'ean]/*Gerçeğin Anahtarı Adlı Kitap*'tır. *Gerçeğin Anahtarı*'nın el yazması sadece tek bir versiyon halinde günümüze ulaşmıştır. Halen Eçmiadzin'deki Katolikosluk kütüphanesinde (şimdi Erivan'daki Maşots Matenadaran'da 6710 numaralı el yazması olarak) muhafaza edilmektedir. Başka bir kopyası mevcut değildir.

⁷ J. G. Taylor, “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35 (1865): 21-58.

⁸ Taylor, “Travels in Kurdistan...”, 44-45.

⁹ F. C. Conybearé (ed. ve çev.), “Preface”, *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia* (Oxford: The Clarendon Press: 1898), V-IX.

¹⁰ Conybearé, “Introduction”, *The Key of Truth*, XXIII-CXCVI.

¹¹ Conybearé, *The Key of Truth*, 71.

şeklindeki iddiasının neredeyse kayıp halkasıydı. En önemli kanıtı da el yazmasının arkaik diliydi.¹² Ancak modern bir araştırmacı olan Nina G. Garsoian, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Ermeni klasikçiler arasında, yazdıkları eserlerde arkaik bir dil kullanma eğilimi olmasından hareketle, *Gerçeğin Anahtarı*'nın dilinin, kendisinin değil de el yazmasının içeriğinin kanıt olabileceği inancındaydı.¹³ Bu yüzden, *Gerçeğin Anahtarı*'nı Adoptionist Kristolojiye benzer içeriği nedeniyle kabul etti. Kendisi, Pavlikanların tarihine dair yaptığı çalışmasını, Pavlikanların Adoptionist oldukları iddiasıyla ortaya koymuştur ki bu konuda *Gerçeğin Anahtarı*'ndan daha açık bir şekilde bu eğilimde olan bir başka kaynak mevcut değildir. Dahası Pavlikanlar ile Tondrakianların inanç sistemleri arasında ne dereceye kadar bir yakınlık söz konusu olduğu halen tartışmalıdır.¹⁴ Bu noktada eserin ait olduğu iddiası taşıyan Tondrakianlar ile Pavlikanlar arasında mevcut literatürde iddia edilen ilişkinin tespiti için *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğinin analizi önem taşımaktadır.

1. Gerçeğin Anahtarı: İçerik İncelemesi

Bu eser, temelde İsa Mesih'in vaftiz edilmeden önce tipik bir insandan başka bir şey olmadığını iddia eden Adoptionist Kristolojiyi savunur. Vaftizin bir sonucu olarak, Baba Tanrı onu kendi oğlu olarak "evlat edinmiş" ve Oğul Tanrı haline getirmiştir. Conybeare, bu esere yazmış olduğu girişte erken dönem Hıristiyanlığın Adoptionist özellikler sergilediği sonucuna varmak için mazideki Hıristiyan adoptionist tarihlerinden yararlanır. Bu sebeple, ilk iş olarak Adoptionizm'in kökenlerini, ilk kez ikinci yüzyılda Irenaeus tarafından gün ışığına çıkarılan Ebionitlerin öğretilerinde aramaktadır. Giderek pek çok araştırmacı, Ebionitlerin diğer Hıristiyanlar tarafından uydurulduğunu ya da muhtemelen Yahudi olmayan Hıristiyanların tüm Yahudi Hıristiyanları "Ebionit" olarak etiketleme eğiliminde olduğunu düşünmektedir.¹⁵ Conybeare de benzer şekilde, Ebionitlerin, Mezopotamya ve İran'a giderken Antakya ve Palmiradan geçtiklerini ve burada Nesturiler için teolojik temel oluşturduklarını varsayar.¹⁶ Daha sonra da erken dönem Adoptionizm'inin gizli bir şekilde varlığını sürdürdüğünü ve Pavlikan ve Tondrakian inançlarında yeniden dirildiğini ve sözde *Gerçeğin Anahtarı* el yazmasının bu iddianın en ikna edici kanıtı olduğunu ileri sürer. Conybeare, hipotezini savunmak için Ermenistan'daki Pavlikanların, kendi dönemine, örneğin on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını

¹² Conybeare, "Introduction", VI, XXX-XXXI.

¹³ Nina G. Garsoian, *The Paulician Heresy, A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire* (Paris: Mouton, 1967), 109-110.

¹⁴ Bu noktada yapılmış en ciddi çalışma halen Vrej Nersessian'a aittir. Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement* (Londra: Routledge, 1998), 64-71.

¹⁵ Ebionitler hakkında umumi bir kanaat için bkz. Jean Danielou, *The Theology of Jewish Christianity*, çev. ve ed. John A. Baker (Londra: Darton, Longman & Todd Ltd, 1964), 55-66; Hans-Joachim Schoeps, *Jewish Christianity: Factional Disputes in the Early Church*, çev. Douglas R. A. Hare (Philadelphia: Fortress Press, 1969), 38-117; Bart D. Ehrman, *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 101-103; David G. Horrell, "Early Jewish Christianity", *The Early Christian World I*, ed. P. F. Esler (Londra: Routledge, 2000), 136-167.

¹⁶ Conybeare, "Introduction", VIII-IX.

sürdüren ve *Gerçeğin Anahtarı*'nı el kitabı olarak kullanmaya devam eden Tondrakianlara benzediğini öne sürmektedir.¹⁷

Conybeare, Pavlikanlar ve Tondrakianlar arasında tarihî sürekliliği sağlayabilmek gayesiyle, *Gerçeğin Anahtarı*'nın ilk nüshasının miladi 850 yılında kaleme alındığını iddia ederek, kendi ifadesiyle “*ünlü Pavlikan-Tondrakian lider*” Zarehavanlı Smbat'ın bu elyazmasının yazarı olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁸

Nina G. Garsoïan, *Gerçeğin Anahtarı*'nın elimizdeki nüshasının, iddia edilen orijinalinin 1782 yılında üretilmiş bir kopyası olduğuna inanan Conybeare ile aynı bakış açısını paylaşmaktadır.¹⁹ Ancak, Conybeare'in aksine, bu eserin tarihsel olarak otantikliğinin kanıtının, eserin dili değil, daha ziyade muhtevası olduğunu söylemektedir.²⁰ Buna göre, *Gerçeğin Anahtarı*, metodik bir şekilde yazılmış bir öğreti kitabıdır (*Katékhhēsis*)²¹ ve dokuzuncu yüzyılda yaygın olan doktrin el kitaplarına uygun bir şey üretme çabasının bir ürünüdür.²²

Garsoïan'a göre, bu hikâyede esasen iki farklı gelenek vardır. Pavlikanlığın en eski şekli katı bir ikonoklazm, aşırı çileciliğin reddi ve vaftizin önemine odaklanan Adoptionist öğreti ile karakterize edilmiştir. Bu, Pavlikan doktrininin temel önermesiydi ve Pavlikanların, kendisinin tarihlendirmesine göre, altıncı yüzyılda Ermenistan'da gerçekleştirdiği ayaklanmanın tamamı boyunca çoğunlukla değişmeden kaldı. Bununla birlikte, Bizans'ta, büyük olasılıkla dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Pavlikanların lideri Sergius zamanında bu öğretinin özgün bir versiyonu gelişmiştir: Doketik bir Kristoloji ve ılımlı bir düalizm ile karakterize edilen bir Pavlikanlık.²³

Bu iki hareket noktasının izahı metnin içeriği için önem arz etmektedir. Zira ileride ifade edilen argümanların temelinde bu iki tasavvur yatmaktadır. Eser, lehte tavır koyan araştırmacılar tarafından ya dili ya da muhtevası itibarıyla otantik addedilecektir.

Gerçeğin Anahtarı eseri boyunca “*Latin, Yunan ve Ermeni Kiliseleri*” eleştirilmiştir.²⁴ “*Sahte ve hilekâr konsiller*” olarak tanımlanan bu üç kilise,²⁵ “*kutsal, evrensel ve Apostolik*” formülüyle tanımlanan “*Gerçek Kilise*”ye karşı durmaktadır.²⁶ Görüleceği üzere Apostolik Kilise tabiri ile Ekümenik Konsillerin Kilisesi arasındaki fark vurgulanmaktadır. *Gerçeğin Anahtarı*'na göre Erken Kilise, bebeklerin vaftizini reddettiği için Gerçek Kilise olarak görülmüştür.²⁷ Kilise Konsilleri de haliyle açıkça reddedilmektedir, çünkü *Gerçeğin Anahtarı*'ndaki bir kenar notunda onlardan “*şeytani [ve] kanlı meclisler*” olarak bahsedilmektedir.²⁸ Yazar bu bölümde kitabın

¹⁷ Conybeare, “Introduction”, XXII-XXIII, CXXXII.

¹⁸ Conybeare, “Introduction”, XXXII.

¹⁹ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 108.

²⁰ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 109.

²¹ *Katékhhēsis*/κατήχησις literal olarak “şifahi talimatname” demektir. Bundan dolayı adet olduğu üzere ilmihal değil, kavramın etimolojik içeriğine uygun bir terimde bulunularak öğreti denmiştir.

²² Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 156, 166-167, 182-185; Nina G. Garsoïan, “Byzantine Heresy. A Reinterpretation”, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 85-113 at 96, 101.

²³ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 47, 54, 65-67, 114, 138, 175, 180, 232.

²⁴ “*Kutsal havarilere ve Evrensel Katolik Kilisesi bünyesindeki tüm Kiliselere inanmamız; Latin, Yunan ve [Ermeni] Kiliseleri hariç*”. Conybeare, *The Key of Truth*, 94.

²⁵ Conybeare, *The Key of Truth*, 116.

²⁶ Conybeare, *The Key of Truth*, 106.

²⁷ Conybeare, *The Key of Truth*, 76, 89, 96.

²⁸ Conybeare, *The Key of Truth*, 76.

amacını açıklamaktadır: “Gerçeğin anahtarının [yardımıyla] gerçeğin kapalı kapısının açılması”, aynı zamanda Cennetteki Baba’nın yardımıyla gerçek Kilise’nin yeniden canlandırılması olarak da bilinmektedir.”²⁹

Ancak Pavlikanların muasırı olarak dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynak olan Sicilyalı Petrus’un eseri özelinde, Bizans kaynaklarında Pavlikanlara yapılan atıflar genellikle heresiyografi ve dinî tartışmalar bağlamında bulunur ve *Gerçeğin Anahtarı*’ndan farklıdır.³⁰

Zira benimsedikleri iddia edilen öğreti açısından, Pavlikanlar Bizans ve Ermeni kilise tarihyazımında, bilhassa Sicilyalı Petrus’un tarihi temelinde, iflah olmaz düalistler olarak anılır. Rivayete göre, evrenin özünde biri iyi, diğeri kötü olmak üzere birbiriyle zıtlaşan iki ilke olduğuna inanmaktadırlar. Görünür duyu alemi, insanların meskûn olduğu dünya bu ilkelerden birincisi olan, kötü bir tanrı tarafından yaratılmıştır, ancak bu dünyanın ortadan kalkmasından sonra var olacak olan dünya Semavi Baba olarak da bilinen iyiliksever Tanrı tarafından şekillendirilecektir.³¹

Aslında *Gerçeğin Anahtarı* düalist bir eser değildir. Pavlikanlar, *Gerçeğin Anahtarı* doktrinine göre İsa Mesih’in bir insan olarak doğduğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte, Meryem’den doğan yeni bir insan türünün, ebedi biricik Oğul’un, Tanrı ile insan arasındaki aracı ve şefaatçi olarak seçildiğine tasdik ediyorlardı.³² *Gerçeğin Anahtarı* açısından, bu insanlar, İsa Mesih’in yaratandan ziyade yaratılmış bir insan olduğuna inandıkları için Üniteryenler olarak da adlandırılabilirlerdi. Bununla birlikte eserde, Bizans tarihyazımında, düalist oldukları iddia edilen Pavlikanlar ve bundan hareketle kendilerine atfedilen Doketik kristolojiye karşı olarak, *Gerçeğin Anahtarı*’nda Mesih’in katlandığı acıların tahammül edilemez olduğu ifade edilmektedir.³³

2. Gerçeğin Anahtarı’nın Güvenilirliği Meselesi

1804-1813 Rus-İran Savaşı’ndan beri Rus İmparatorluğu’nun bir parçası olan Şirak eyaletinin Arkhvalt (şimdiki Lernut) köyünden Tondrakian mezhebi üyeleri oldukları iddia edilen bir grup insan, 1837 yılında Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından düzenlenen bir sapkınlık davasına

²⁹ Conybeare, *The Key of Truth*, 73. “Çünkü Şeytan bağlarından kurtulduğunda, Rabbimiz İsa Mesih’in ve kutsal elçilerin gerçeğini çalmaya başladı ve aldatıcı argümanlarını öğretenler arasına soktu, [onlara karşı] semavi Baba bize izin verdiğinde, [onlar tarafından] kapatılan Gerçeğin Kapısını Gerçeğin Anahtarı’yla açalım.”

³⁰ B. Hamilton, J. Hamilton & Y. Stoyanov (çev. ve ed.), “Peter of Sicily’s History of the Paulicians (buradan sonra HP)”, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405* (Manchester: Manchester University Press, 1998). Bu metnin orijinali Yunancadır: “Του αὐτοῦ Πέτρου Σικελιώτου ιστορία χρειώδες ἐλεγχος τε και ανατροπή της κενής και ματαιας αἰρέσεως των μανιχαίων των καὶ παυλικιανῶν λεγομένων. [Του ἄφοῦ Πέτρου Σικελιότου ιστορία Chreiódes élenchos te kai anatropí tis kenís kai mataias aírēseos ton Manichaion ton kaί Pavlikianón legoménon].” Basit bir tercümesi “Bu Sicilyalı Petrus’un Pavlikanlar olarak da adlandırılan Maniheistlerin asılsız ve beyhude sapkınlıklarının gerekli şekilde denetlenip alaşağı edilmesinin tarihidir” şeklinde olacaktır. Eser, tıpkı *Gerçeğin Anahtarı* gibi tek nüsha halinde Vatikan’da muhafaza edilmektedir. Yeri Codex Vaticanus Graecus 511, fols. 80v ff şeklinde kayıtlıdır. Ancak literatürde bu metne, bu şekilde referans veren bir eser görmek gayet güçtür. Bilhassa Hamilton’un tercümesinden sonra, en azından İngilizce literatürde, artık metne giden referanslar, doğrudan bu tercüme esas alınarak yapılmaktadır. Bu eserdeki başlık da yine kısaltılarak “*the History of the Manichaeans, who are also called Paulicians*” şeklinde açıklama kısmında verilip, metin içerisinde *Peter of Sicily’s History of the Paulicians* başlığı altında tercümesi verilmektedir.

³¹ Peter of Sicily, *HP*, c. 36-7, 72.

³² Conybeare, *The Key of Truth*, 74-5, 80.

³³ Conybeare, *The Key of Truth*, 108.

karışmış ve ayin kitapları olan *Gerçeğin Anahtarı*'nın bir kopyası, el konularak Eçmiadzin'deki Katolikos'un kütüphanesine yerleştirilmiştir.³⁴ Yovhannes Vahaguni adlı bir şahıs tarafından kaleme alınan eserin ilk satırlarından, bu eserin miladi 1782 yılında Ermenilerin Taron diye ifade ettiği, Osmanlı Devleti'ne bağlı modern Muş ve çevresinde bir bölgede yazıldığını öğreniyoruz.³⁵

Gerçeğin Anahtarı'nın yazarıyla ilgili olarak Ermeni araştırmacı Vrej Nersessian, Yovhannes'in Tondrakianlarla bağlantılı olmakla suçlandığını ve 1791'de Katolikos Erzurumlu Luka'sın (1722-1799) emriyle hapsedildiğini söyler. Bahsi geçen Yovhannes Eçmiadzin'de altı ay tutuklu kaldıktan sonra Hınıs'a kaçmayı başarır.³⁶ Nihayetinde Ekim 1793'ten önce, Osmanlı yetkilileri tarafından idam edilir. Bu bilgi, Katolikos Luka'sın Ekim 1793'te İstanbul Ermeni Patriği'ne yazdığı bir mektuptan gelmektedir. Bu mektupta Katolikos şöyle yazmaktadır,

“... buradan kaçmış olan bu habis mezhebin kurucusu Hınıslı rahibin sonu hakkında sizi bilgilendirmek için yazıyorum. [Bahsi gecen şahsın, Yovhannes'in] tövbe edip Kiliseye döndüğü bildirilmesine rağmen geri dönmedi. Bu yerin [Hınıs] valisi onu yapmış olduğu kötü işlerden dolayı idam etti böylelikle aramızdaki kötülüğü de ortadan kaldırdı.”³⁷

1852 yılında Erzurum'da bulunan Amerikalı misyoner Josiah Peabody (1807–1873) ise yazarın hikayesini şöyle aktarmaktadır:

“Yaklaşık elli yıl önce ... Hınıs'ta bir Ermeni rahip [Yovhannes], Avrupa'da seyahat ederken, bazı Protestan Hıristiyanlarla karşılaştı ve onlardan inanç ve ibadetin tek kuralının Tanrı'nın kelamı olduğunu öğrendi. Kısa bir süre sonra kendi dinini Kutsal Kitap'ta belirtilenle karşılaştırmaya başladı ve tabii ki kilisesinin [Ermeni Apostolik] hata ve yozlaşma ile dolu olduğunu gördü. Halkına dönerek bu yeni yolu vaaz etmeye başladı. Ancak elli kadar aileyi Kutsal Kitabın öğretilerinin doğruluğuna ikna edene kadar korkunç bir zulümle karşılaştı. Bu sapkınlığın daha da ilerlemesini durdurmaya kararlı olan düşmanları, topluluğun vaizine [Yovhannes] çeşitli şiddetler uyguladılar ancak başarılı olamadılar. Sonunda ona, dininden dönmezse burnunun kesileceğini söylediler. O da Müjde'den vazgeçmektense bu barbarca muameleye boyun eğeceğine dair onlara güvence verdi. Tehdit yerine getirildi, ancak amaçlanan etkiyi yaratamadı. [Yovhannes] Müjde'yi bildiği kadarıyla vaaz etmeye devam etti. Zalimler daha sonra onu öldürmeye karar verdiler, o da bundan kurtulmak için Erzurum'a kaçmak ve orada Müslüman inancını benimsemek zorunda kaldı ve söylendiğine göre, bu şekilde de

³⁴ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 295. Anna M. Ohanjanyan, “The Key of Truth and the Problem of the ‘Neo-Tondrakites’ at the End of the 19th Century”, çev. S. P. Cowe, *Journal of the Society for Armenian Studies* 20 (2011): 131-136. Ayrıca, 1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın yakın tarihli ayrıntılı bir anlatımı için bkz. George Bournoutian, *From the Kur to the Aras: A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801–1813* (Leiden: Brill, 2020).

³⁵ Conybeare, *The Key of Truth*, 71; Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 275.

³⁶ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement* (Londra: Routledge, 1998), 89.

³⁷ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 96.

*öldü. Müslüman olan çocuklarından bazıları hâlihazırda [Eylül 1852] bu şehirde yaşamaktadır.*³⁸

Bu uzun alıntılarının sebebi, *Gerçeğin Anahtarı'nın* nasıl bir kalemin ürünü olduğu noktasında önem arz etmesinde yatmaktadır. Buradan hareketle, Pavlikanlık araştırmalarında otantik bir kaynak olma ihtimali açısından *Gerçeğin Anahtarı'nın* muhaliflerinin ve müdafilerinin izini sürebiliriz. *Gerçeğin Anahtarı'nın* otantikliği konusunda lehte ve aleyhte tavır sergileyen iki grup mevcuttur. Birinci grupta, G. Ter-Mkrtchyan, F. Conybeare, L. Arpee, N. Garsoïan ve A. Toynbee gibi Ermeni asıllı ya da Ermeni yanlısı araştırmacılar yer almaktadır. Bu araştırmacılar için Pavlikanlık çalışmalarında *Gerçeğin Anahtarı'nın* güvenilirliği ve bu nedenle de önemi tartışılmazdır. İkinci grupta B. Sargisean, S. Runciman, P. Lemerle, B. Hamilton, V. Nersessian, Y. Stoyanov A. Ohanjanyan gibi akademisyenler yer almaktadır. Bu grubun *Gerçeğin Anahtarı* hakkında ulaştığı sonuçlar kendi aralarında farklılık göstermekle birlikte ortak nokta, *Gerçeğin Anahtarı'nın* Pavlikanlık araştırmalarında birincil kaynak olarak ele alınmasının en hafif tabirle sorunlu olduğunu savunmalarıdır ki bu konu, bizim de savunduğumuz bir iddiadır. Ancak burada da iddia edileceği üzere bu eserin otantikliği lehinde ve aleyhinde zikredilen yazarların, meseleyi gayet sınırlı bir çerçevede ele alarak, çoğunlukla politik zemini ıskaladıkları görülmektedir. Zira bu noktada temel hareket kaynağı olan Conybeare ve Ermeni Protestan Kilisesi ile bağımsız bir Ermenistan devleti ideali arasındaki ilişki gözden kaçırılmaktadır.

2.1. Gerçeğin Anahtarı'nın Güvenilirliğini Savunanlar

Conybeare'in 1898'de metni İngilizce çevirisiyle birlikte yayınlaması sayesinde bugün *Gerçeğin Anahtarı'ndan* bahsedebiliyoruz. Conybeare bu eseri, kendi iddiasına göre, ilk yazıldığı dönem olan yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki bir zaman diliminden çok sonra istinsah edilmiş olmasına rağmen otantik bir eser olarak kabul etmiştir. Çünkü yazar, *Gerçeğin Anahtarı'nın* orijinal nüshasının içeriğinin 1782'de son müstensihi olduğunu iddia ettiği Taronlu Yovhannes Vahaguni'ye ulaşana kadar elden ele aktarıldığına inanıyordu.

Conybeare, *Gerçeğin Anahtarı'nın* bir kopyasını arkadaşı Ter-Mkrtchyan'dan aldı ve kısa bir süre içinde eserin özgünlüğüne ikna oldu. Kendisi tipik bir on dokuzuncu yüzyıl rasyonalistiydi. Mevcut kilise tarihi ve onun çevresinde gelişen Hristiyanlık anlatısının sorunlu olduğu ve ruhban sınıfının hurafeleriyle kirletilerek bugünkü şeklini aldığı kanaatindeydi. Bu rasyonalistlerin çoğu gibi o da Adoptionizm'in, Hristiyanlığın orijinal tezahürü olduğu fikrine kapılmıştı.

*"1891'in sonbaharında, Enoh Kitabı'nın eski bir versiyonunu bulma ve o topraklardaki eski sapkınları, özellikle de Pavlikanları anlatan belgeleri toplama umuduyla ikinci kez Ermenistan'a gittim. Çünkü [Edward] Gibbon'un, Yunan Hristiyanlığının Konstantinopolis'in saray hurafelerine dönüştüğü bir çağda onların taptaze ve dipdiri püritanizmini resmetmesi muhayyilemi büyülemişti."*³⁹

³⁸ Josiah Peabody, "Letter from Mr. Peabody, September 10, 1852", *The Missionary Herald* 48/12 (1852): 359-361.

³⁹ Conybeare, "Preface", V.

Teorisinin genel çerçevesini, kendisinin muhayyilesini büyülediğini ifade ettiği Edward Gibbon'un ileri sürdüğü gibi, Pavlikanların Avrupada cereyan eden Reformasyonun tarihsel ve teolojik ataları olduğu bir süreklilik iddiası oluşturmaktaydı. Pavlikanlar, proto-protestanlar olarak kabul edilmeliydi. Bu noktada, tabii ki erken dönem Hristiyanlık ve on altıncı asır Reformasyonunun arasındaki irtibatı sağlayabilecek kayıp halka Pavlikanlar ve onların itikadi tavrı olduğunu iddia ettiği Adoptionist kristoloji idi. Conybeare, *Gerçeğin Anahtarı*'nın çevirisine yazdığı uzun giriş yazısında şöyle demektedir:

*“[Avrupadaki Reformasyonun bir sonucu olarak] Anabaptist ve Üniteriyen görüşler altında, Apostolik Kilise'nin bu mayasının [yani Adoptionizm'in] diğer inanç biçimlerini şekillendirdiği görülmüştür. Bu büyük dinî hareketin filizlenmesinde Bogomillerin çok önemli bir rol oynadığından eminiz. Onlar, kısmen Pavlikan misyonerlerinden aşılınmış olan Adoptionist akidenin Avrupadaki başlıca taşıyıcılarıydılar.”*⁴⁰

Anabaptizm ve Üniteriyenizm'in Protestan düşüncesinin yalnızca bir biçimi olduğuna dikkat etmek önemlidir. Conybeare, Reformasyonun diğer şeylerin yanı sıra Anabaptizm'e ve nihayetinde Üniteriyenizm'e yol açtığını söylüyor gibi görünmektedir. Esasında buradaki iddianın Avrupada yaygınlık kazanması Edward Gibbon (1737-1794) ve kaleme aldığı meşhur tarihinde Pavlikanlara ayırdığı elli dördüncü bölümünden sonra olmuştur. Gibbon, Pavlikanlar, Avrupada on altıncı yüzyılda zafer kazanan Reform çabalarının tarihsel atası olarak tasvir etmiştir. Bu iddiaya göre Pavlikanlar, sırasıyla Bogomiller, Katharlar, Albigenianlar, Waldensianlar, Hussitler ve Lollardlar gibi hareketler vasıtasıyla, kronolojik ve teolojik bir süreklilik halinde idealleri taşınarak Avrupada on altıncı yüzyılda kendisini gösteren Reformasyonun öncüleridirler. Gibbon'un vefatından (1794) bir asır sonra Pavlikanlar, literatüre yine bir İngilizin, Conybeare'in kalemiyle (1898) girebilmişlerdir. Daha sonraki Protestan Ermeni araştırmacılar, özellikle Leon Arpee ve Nina G. Garsoïan, Conybeare'in teorisini ve *Gerçeğin Anahtarı*'na ilişkin iddialarını destekleyerek tekrar etmişlerdir.

Conybeare'in teorisi, bahsi geçen Leon Arpee (1877-1947)⁴¹ tarafından birebir tekrarlanmış ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın eski bir orijinalin el yazması bir kopyası olduğu ve muhtemelen orijinal versiyonunun daha da eskiye dayandığı iddia edilmiştir.⁴² Arpee, Pavlikanları Elçilerin İşleri'nde tasvir edilen Hristiyanlığın son tanıkları olarak gören Conybeare'in tavrını benimseyerek,

⁴⁰ Conybeare, "Introduction", CXCVI.

⁴¹ 1877 yılında İstanbul'a elli mil uzaklıktaki Bahçecik ya da Bardeza adlı bir köyde doğdu. Babası orada Ermeni cemaatinin papazı olarak görev yapıyordu. Arpee 1863 yılında İstanbul'da Amerikan Board misyoneri olan Cyrus Hamlin tarafından kurulan Robert Kolej'den 1896 yılında mezun oldu. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne taşındı. 1902 ve 1930 yılları arasında Ohio ve ardından Chicagodaki Presbiteriyen kiliselerinde papaz olarak görev yaptı. Hastalığı nedeniyle 1930'da emekli olduktan sonra, 1946'da yayınlanan son eserleri olan *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Time* ve *A Century of Armenian Protestantism*'i tamamlamaya gayret etti. 1947 yılında vefat etmiştir. Kısa bir biyografisi için bkz. Robert Hastings Nichols, "Leon Arpee", *Church History* 17/1 (1948): 55-58.

⁴² Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time* (New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946), 101-119, 266-278; Arpee, "Armenian Paulicianism and the Key of Truth", 275.

“Gerçeğin Anahtarı’nda erken dönem Hıristiyan düşüncesinin muhafaza edilmiş birkaç abidesinden birine sahibiz” demiştir.⁴³ Ebu noktada Arpee, tarihsel bir ulus olarak Ermenilerin ve onların zihniyetinin “Gerçeğin Anahtarı tipi bir Hıristiyanlık” inşa etmek için en uygun zemine sahip olduğunu ve bu ideali ancak günümüzün en gelişmiş Protestanlığının başarabildiğini belirtmiştir.⁴⁴ Ardından Arpee, Conybear’e takip ederek Pavlikanların *ante litteram*/vaktinden önceki Protestanlar, özellikle de Üniteryen Anabaptistler olduğunu, Üniteryenliklerinin Samsatlı Pavlus’tan geldiğini ve bu nedenle Adoptionist bir itikada sahip olduklarını hararetle iddia etmiştir.⁴⁵ Önce Gibbon akabinde Conybear tarafından dile getirilen Protestanlığın, sekizinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla dek gelmiş olan tarihsel sürekliliği ve bu sürekliliğin geride İsa Mesih’e, ileride ise modern Protestan Kiliselerine götürdüğü meşhur anlatıya büyük bir iştiaqla sahip çıkmıştır:

“Sekizinci ve onuncu yüzyıllarda Trakya’da kök salan Pavlikanlığın ilkeleri Polonya ve Bohemya’ya, İtalya ve Fransa’ya, Ren Nehri ülkelerine ve hatta uzak İngiltere’ye kadar yayıldı ve her yerde gelecek olan büyük Reform için uygun zemini hazırladı.”⁴⁶

Arpee’nin Reformasyon için kullandığı “uygun zemini hazırlamak” ifadesi, erken dönem kilise tarihinde bilhassa İskenderiyeli Clement (150-211/215), İskenderiyeli Origenes (185-253), Kayseryali Eusebius (v. 339) ve Hippolu Augustinus (354-430) tarafından *Εὐαγγελική προπαρασκευή* yahut *Praeparatio evangelica*/Müjde için Hazırlık olarak ifade edilen, Hıristiyanlık öncesi dünyanın, bilhassa pagan Roma’nın Helen felsefesi ve İbrani Yasaları gibi birtakım saikler vasıtasıyla Tanrı tarafından, Hıristiyanlığın bölgeye yayılmasından önce, Tanrı’nın Kuzusunun/*Agnus Dei* kurbanı ve kurtuluş müjdesi için hazırlandığı iddiasıyla paralellik taşımaktadır.⁴⁷

Bu iddiaya göre önce on altıncı yüzyıl Avrupasında ve nihayetinde 1850 yılında, Britanya İmparatorluğunun baskıları dolayısıyla Osmanlı Devleti tarafından tanınacak Ermeni Evanjelik/Protestan Kilisesinin varlığını hazırlayan saik, Pavlikanların ve Tondrakianların bu topraklardaki tarihsel ve teolojik mevcudiyetidir. Esasında sadece Küçük Asya’da değil, Avrupa

⁴³ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 275.

⁴⁴ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 276.

⁴⁵ Arpee, *A History of Armenian Christianity*, 101-119.

⁴⁶ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago; Londra: The University of Chicago Press, 1909), 91.

⁴⁷ İskenderiyeli Clement’in ifadeleri bu noktayı izah sadedinde gayet açıktır: “Buna göre, Rabb’in gelişinden önce felsefe Yunanlılar için doğruluk için gerekliydi. Şimdi ise dindarlığa yardımcı olmaktadır; kanıtlama yoluyla imana erişenler için bir tür hazırlık eğitimi niteliğindedir... Çünkü Tanrı bütün iyi şeylerin nedenidir; ama Eski ve Yeni Ahit gibi bazılarının öncelikli olarak, felsefe gibi bazılarının da sonuç itibariyle sebebidir. Belki de felsefe, Rab Yunanlıları çağırıcaya kadar doğrudan ve öncelikli olarak Yunanlılara verildi. Çünkü bu, İbranelerin yasası gibi, Helen aklını da Mesih’e ulaştıracak bir eğitim aracıydı. Bu nedenle felsefe, Mesih’e yetkinleşecek olana giden yolu açan bir hazırlıktı.” Clement of Alexandria, *Stromateis: Book One to Three*, çev. John Ferguson (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1991), Kitap I, Bölüm V/28, 41-42. En meşhur örneği olan Eusebius için bkz. Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, çev. Gifford Edwin Hamilton (Oxford: Oxford University Press, 1903).

topraklarındaki Evanjelik hareketi hazırlayan da Pavlikanlığın kendisidir. Zira *Gerçeğin Anahtarı* ve eserin müterciminin iddiaları bu iddiaya olanak sağlamaktadır.

Bundan dolayı Arpee gibi yazarların gözünde “on dokuzuncu yüzyılda Protestanlık, Doğu’da Pavlikanlığın yerini almıştır.”⁴⁸ Arpee’nin bu iddialarında, Garsoian gibi kendisinin de Ermeni Protestan Kilisesi’ne mensubiyetinin rol oynadığı ileri sürülebilir ve sürülmelidir. Anglikan Kilisesi mensubu Conybear’e in tavrı için de benzer bir iddia geçerli olacaktır ancak Conybear’e in tercihi bilinçli yahut bilinçsiz bir biçimde Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki politik çıkarlarıyla çakışmaktadır.

Burada odak noktası Ermeni Protestan Kilisesi’nin mevcudiyetidir. On dokuzuncu yüzyılda Protestan misyonerlerin bir Ermeni Protestan Kilisesi kurma çabaları, o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda dinî reform talep edememiş olan Britanya İmparatorluğu için büyük bir fırsat yaratmıştır.⁴⁹ Edouard-Philippe Engelhardt (1828-1916), haklı olarak, İngiltere’nin Doğu’da kendisi için bir himaye kurmak istediğini ve bu himayeye temel olacak bir millet olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu’nda bir Protestan milleti ihdas etmeye çalıştığını iddia etmektedir.⁵⁰ Bu nedenle Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’nda “küçük padişah” yahut “sultanların sultanı” olarak da anılan⁵¹ efsanevi elçisi Sir Stratford Canning (1786-1880) misyonerlere çok ciddi yardımlarda bulunarak,⁵² Protestan Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nda resmen bir millet olarak tanınmasını sağlamıştır.⁵³ Bu sebeple 1847’de ayrı bir Protestan milleti teşkil edilmiş ve 1850’de de bir fermanla resmen tasdik edilmiştir.⁵⁴ Bu süreci Robert Kolej’in kurucularından olan Cyrus Hamlin (1811-1900), Eçmiadzin Katolikosu Protestan Ermenileri aforoz ettiğinde, Canning’in Sultan’a giderek ona “bu insanların inançlı ve masum tebaa olduklarını ve Büyük Britanya Kraliçesi’nin ve Büyükelçi olarak kendisinin inandığı şeylere inandıkları için zulüm gördüklerini” söylediğini; devam ederek, Sultan’a “hem bu zulme müsaade edip hem de Büyük Britanya’nın dostluğundan yararlanamayacağımı” bildirdiğini belirtir.⁵⁵ Bu ziyaretin nihayetinde de Protestan inananların resmi bir kilise olarak örgütlenmesine dair bir ferman elde etmiştir.

⁴⁸ Leon Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, *The American Journal of Theology* 10/2 (Nisan 1906): 285.

⁴⁹ Sydney N. Fisher, “Two Centuries of American Interest in Turkey”, *A Festschrift for Frederick B. Artz*, ed. David H. Pinkney and Theodore Ropp (Durham, N.C.: Duke University Press, 1964), 119-120; David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), 131; Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, 14.

⁵⁰ Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad (İstanbul: Kaknüs, 1999), 65, 297-301.

⁵¹ Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe* (Londra: Longmans, Green, 1888), 2: 55.

⁵² Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople, in the Year 1827, With Notes to the Present Time* (New Haven: Durrie & Peck, 1830), 362.

⁵³ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity Revived in the East, or, A Narrative of the Work of God among the Armenians of Turkey* (New York: Baker and Scribner, 1850), 138; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 1: 339-410; 2: 53-114; E. E. Strong (ed.), *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey* (Boston: Printed for the American Board, 1910), 19.

⁵⁴ Arpee, “A Century of Armenian Protestantism”, 152; Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, 14.

⁵⁵ Cyrus Hamlin, “The Political Duel Between Nicholas, the Czar of Russia, and Lord Stratford de Redcliffe, the Great English Ambassador”, *Proceedings of the American Antiquarian Society* 9 (01.10.1893): 455-456.

Osmanlı topraklarındaki misyonerlerin merkezî teşkilatı olan Amerikan Board'un, 1857 tarihli yıllık raporunda Protestanları bir millet olarak tanıyan bu ferman, "Protestan hürriyetinin Magna Chartası" olarak tabir edilmektedir.⁵⁶ Bu tavrı bir politikacı olan Canning'in misyonerler arasındaki muadili sayılabilecek bir diğer isim, Rufus Anderson (1896-1880) da yinelemektedir: "Bütün bunları [Ermeni Protestan Kilisesi'nin tanınması], Tanrı'nın izniyle, İngiltere'nin Hindistan'da bir imparatorluk sahibi olmasına ve bu imparatorluğa giden yolu engellenmeden muhafaza etmesine borçluyuz."⁵⁷

Yeni ortaya çıkan Protestan milleti sayesinde Britanya İmparatorluğu, tıpkı Rus ve Fransızların yaptığı gibi Protestan Ermeniler için dinî reform talep ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkına sahip olacaktır. Engelhardt'ın da belirttiği gibi, 1860'lar ve 1880'ler boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetleri ve siyasetin kesişmesiyle, nasıl Doğu Ortodoks Ermeniler kendilerini Rus tebaası, Katolik Ermeniler de Fransız tebaası olarak görüyorsa, bu Protestanlar Ermeniler de kendilerini İngiliz tebaası olarak görüyorlardı.⁵⁸ 1830'ların başında geldiği İstanbul'daki Ermeni-Türk misyonunun öncülerinden olan William Goodell (1792-1867), burada bahsedilen politik-teolojik kesişme noktasına bir delil olarak, Lord Stratford 1858'de emekli olduğunda şu sözleri sarfetmiştir: "Lord Hazretleri'nin [Stratford] nüfuzunu, Tanrı'nın kendi işlerini icra etmekten hoşnut olduğu önemli tedbir vasıtalarından biri olarak görmekten memnuniyet duyuyoruz."⁵⁹

Bu nokta üzerinde durulmasının sebebi, yeni ihdas edilen Ermeni Protestan Kilisesi'nin mensuplarının, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupâda gerçekleşen Reformasyondan takriben 350 yıl sonra ihdas edilen yeni kiliselerinin tarihsel kökenlerini Pavlikanlar ile tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Ermeni Protestan Kilisesi, bu ilişkinin tesisi ile gerek on altıncı yüzyıl reformasyon hareketiyle gerekse onları nev zuhur bir sapkınlık olmakla itham eden

⁵⁶ American Board of Commissioners for Foreign Missions, *Forty-eighth Year of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: T.R. Marvin, 1857), 5.

⁵⁷ Rufus Anderson, *Foreign Missions: Their Relations and Claims* (New York: Charles Scribner, 1869), 6. Bu meseleye dair, 1860 yılının 11 Mayıs günü Lordlar Kamarası'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinî özgürlüklerle ilgili bir dilekçenin ilginç bir kaydına sahibiz. Lord Stratford, toplantıda Evanjelik İttifak'tan aldığı dilekçeyi aktararak, bu dilekçenin amacının, Lordların dikkatini Sultan'ın egemenliğindeki bazı bölgelerde Protestanlığın durumuna çekmek ve onların onayıyla, Protestanlık ilkelerini açıkça savunarak kendilerini tehlikeye atanlar için daha etkili bir güvenlik sağlamak olduğunu açıklamıştır. (Sütun 1065). Lord Stratford'un konuşmasına, Canterbury Başpiskoposu John Bird Sumner (1780-1862), "soylu Vikont'un bu ilerlemenin atfedilmesi gereken en etkili araçlardan, yani başka türlü elde edilemeyecek bir başarı derecesiyle taçlandırılan davadaki kendi durmak bilmeyen çabalarından hiç bahsetmediği" ifadeleriyle mukabele etmektedir. (Sütun 1070) Lord [John] Wodehouse (1826-1902) Başpiskopos Sumner ile aynı fikirdedir ve şöyle demektedir: "Dış ilişkilere en ufak bir dikkati olan herkes, soylu Vikont'un bu ülkeyi İstanbul'da temsil ettiği süre boyunca, büyük nüfuzunu Türk hükümlerliği boyunca Hıristiyanların tüm sınıfları adına mütemadiyen ve esirgemenen kullandığını çok iyi bilmektedir." (Sütun 1072). Lord Stratford De Redcliffe, "Religious Liberty (Ottoman Empire)-Petition, (HL Deb 11 May 1860)", *Hansard's Parliamentary Debates ... Third Series, Commencing with the Reign of William IV. C. 158, 24 Nisan 1860 - 6 Haziran 1860* (Londra: Cornelius Buck & Son, 1860), 1065-74. Burada, Lord Stratford'un Britanya İmparatorluğu olarak Sultan'ın topraklarında Evanjelik/Protestan Ermeni Kilisesi'ni kurmak için gösterdiği aralıksız çabalar hakkında Lordlar Kamarası mensuplarının tanıklığına sahibiz.

⁵⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 58-60.

⁵⁹ William Goodell, *The Old and the New; or Changes of Thirty Years in the East* (New York: M.W. Dodd, 1853), 82. Ayrıca E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell* (New York: R. Carter, and Brothers, 1876), 352-53; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning II*, 451.

Ermeni Apostolik Kilisesi ile olan tarihsel ve teolojik münakaşasından kurtulabilmektedir. Ancak bu tavrı mümkün kılan şey, bir aydınlanma tarihçisi olan Edward Gibbon'un Pavlikanları İsa Mesih'in son tanıkları, Reformasyonun öncüleri olarak tanımlamasından ve ondan bir asır sonra da bir başka İngiliz'in, Conybeare'in onları aynı çizgide, buraya konu ettiğimiz bir kaynak ile Ermeni Hristiyanlığının, mevcut kilisenin tarih içerisinde ruhban sınıfının zulmü altında kirletilmesinden önceki saf hali olarak tasvir etmesinden ileri gelmektedir.

Conybeare ve Arpee'den sonra, *Gerçeğin Anahtarı*'nın özgünlüğü iddiasına dayanarak Pavlikanların, sadece modern Ermeni Protestan Kilisesi'nin değil aynı zamanda Avrupada gerçekleşen Reformasyonun da öncüleri oldukları iddiasında bulunan bu teorinin modern literatürdeki en önemli savunucusuna geliyoruz. Nina G. Garsoïan, modern akademide Pavlikanlara dair yapılmış ilk ciddi araştırma olan, 1967 tarihinde yayınlanmış *Paulician Heresy* adlı doktora tezinde hem Ter-Mkritchyan'ın hem de Conybeare'in varsayımlarını, argümanlarını ve vardığı sonuçları kabul etmiş, zaman zaman kelimesi kelimesine yinelemiştir. Bu çalışmasında Garsoïan'a göre, kendisinin ulaştığı en önemli sonuç, Bizanslı ve Ermeni Pavlikanların temelde birbirinden farklı olduğudur. Garsoïan, Bizanslı Pavlikanların Gnostik düalistler olduğunu, Ermenistan'daki Pavlikanların ise aynı coğrafyada ilerleyen tarihsel süreçte vuku bulan bir başka heretik akım olan Tondrakianlarla bir ve aynı hareket olduğunu savunmaktadır. Bununla ilişkili olarak, Conybeare'in de ileri sürdüğü gibi her iki grubun da Adoptionist Kristolojiye sahip olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰ Garsoïan'ın kitabının yayınlanmasından bu yana, bu tez yabancı Armenologlar arasında o kadar yaygınlık kazanmıştır ki, aleyhtarları bile teorinin gerçek mucidi Conybeare'i unutmışlardır. Garsoïan, Conybeare gibi, *Gerçeğin Anahtarı*'na büyük değer vermektedir çünkü ona göre bu metin bizzat Pavlikanlar tarafından kaleme alınmış ve günümüze ulaşmış tek kaynaktır.

Garsoïan, "eldeki metnin, risalenin orijinal versiyonu değil, ancak 1782'de Taron eyaletinde istinsah edilmiş bir nüshası" olduğu gerçeğini kabul etmesine rağmen⁶¹ metinde kullanılan arkaik dilin, eserin dokuzuncu yüzyıla kadar tarihlenebilecek bir dönemde yazılmış olabileceğine dair kanıt sağladığı konusunda Conybeare ile hemfikirdir.⁶² Bununla birlikte, Conybeare'in metnin linguistik yapısı üzerine temellendirdiği argümanına katılmamakta, ancak asıl kanıtın *Gerçeğin Anahtarı* öğretisi ile ortaçağ kaynaklarında yer alanlar arasında gösterdiği teolojik benzerlikte yattığını iddia etmektedir.

Garsoïan, Conybeare'in *Gerçeğin Anahtarı*'nın yedinci ila dokuzuncu yüzyıllara ait özgün bir belge olduğu tezini takip ederek, Ortaçağ Ermeni Tondrakianları Pavlikanların bir devamı olarak görmekte ve göstermektedir. Kitapta, Adoptionist bir Kristolojiye mensup olan ve basit sakramental ibadet biçimlerini uygulayan, ancak resmî ve temsili sanat biçimlerine karşı hoşgörüsüz olan ve ruhbanlık uygulamalarını kınayan bir topluluk tasviri çizilmektedir.

Bu noktada Garsoïan'ın Bizans'ta iki Pavlikan grubun var olduğu iddiası önemlidir. Ancak bu önem, iddianın doğruluk değerinden değil, bilakis motivasyon kaynağı olmasından ileri gelmektedir.

⁶⁰ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 210-212.

⁶¹ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 108.

⁶² Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 109.

Garsoian'ın bu iddiasının nedeni, Pavlikanlığın doğrudan düalist bir hareket olduğu iddiasının, Protestanlığın Katoliklik ve Ortodoksluk karşısındaki tarihsel ve teolojik üstünlüğü ve önceliğine ilişkin Ermeni Evanjelik Kilisesi'nin teorilerini kirleteceği endişesi olarak görülmektedir. Zira belirtildiği üzere, bu iddiaya göre Pavlikanlar proto-Protestanlar olarak sunulmaktadırlar. Johann Lorenz Mosheim (1693-1755)⁶³ ve Edward Gibbon (1737-1794)'a⁶⁴ kadar uzanan Pavlikanlar'ın kökeni ve Reformasyon ile ilişkisine dair tartışmalarda Maniheist düalistlerin etkisi iddiası, on dokuzuncu yüzyıl Protestan Ermenilerinin meşruiyetlerini kaybetmelerine neden olacaktır. Zaten bu nokta Katolik tarihyazımı tarafından da çok yüksek bir sesle dile getirilmiştir. Jacques Bénigne Bossuet'nin (1627-1704), iki ciltlik metninin özünü bu itham oluşturmaktadır. Bu Katolik anlatıya göre, Protestanlık, miladi üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar dikkate değer bir süreklilik ve ısrarla varlığını devam ettiren ve nihayetinde daha önceki tecrübelerinde sahip olmadıkları siyasi ve askeri teminat sebebiyle Alman prenslerinin elinde bastırılmadan yükselme fırsatı elde eden Maniheist sapkınlığın en istisnai örneğidir.⁶⁵

Bu iddianın ağırlığı karşısında konforlu bir zemin arayışında, ne kadar güvensiz ve temelsiz olursa olsun, Pavlikanlığın aslında sapkın Ermeni Apostolik ve Rum Ortodoks kiliselerine karşı ortaya çıkan erken dönem Hıristiyan cemaatinin itikadını yansıtan Adoptionist kristolojiyi benimsemiş bir reform hareketi olduğu, ancak her nasılsa dokuzuncu yüzyılın ortalarında Pavlikanların lideri Sergius yönetiminde Bizans topraklarında düalist Gnostik bir karaktere büründüğü ve nihayetinde de askeri ve siyasi olarak varlığının sona erdiği ileri sürülmüştür.

Dolayısıyla geçmişe, Türkiye'de literatürde meşhur olduğu şekliyle, kaynaklara bir geri bir dönüş söz konusudur.⁶⁶ Avrupalı Protestanlar, İsa Mesih'in gerçek mesajına, Hıristiyanlığın özüne dönme yolunda, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin dışında bir tarih ve teoloji zemini kurabilmek

⁶³ Johann Lorenz Mosheim, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, çev. Archibald Maclaine (Cincinnati, Applegate & Co., 1858), Kısım II, Bölüm V, I-VI, 155, 202-204, 255-258.

⁶⁴ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912), c. VI, Bölüm LIV.

⁶⁵ Jacques Bénigne Bossuet, *The History of the Variations of the Protestant Churches II*, çev. Levinius Brown (Dublin: Richard Coyne, 1836), Kitap XI, 46-65, 142-145.

⁶⁶ Bu nokta hayli ilginçtir. Tarihsel İsa Araştırmaları ile geleneksel Katolik anlatının dışında bir İsa arayışı ve Türkçe siyer yazıcılığında geleneksel Sünni anlatıdan kopuş benzer dönemlere dayanır. İsa Mesih'in hayatını kaleme alan D. F. Strauss (1808-1874) ve Ernest Renan (1823-1892) ile Hazreti Muhammed'in hayatını kaleme alan Celal Nuri (1881-1938), Kılıçzade Hakkı (1872-1960) ve Hüseyin Cahit'in (1874-1957) öngördüğü Hz. Muhammed yahut Hz. İsa figürü birbirlerini andırmaktadır. Dahası, İkinci Meşrutiyet döneminde devlet eliyle başlatılan ve erken Cumhuriyet döneminde de resmi politika olarak sürdürülen Sünni geleneğin dışında bir İslam tasavvuru arayışı ve bunun ikamesi Türkiye'de ön plana çıkartılmıştır. Kızılbaş/Alevi ve Bektaşî geleneklerinin İslam öncesi kadim Türk inançlarıyla paralellik gösterdiği iddialarına dayanan anlatıya göre, Kızılbaşlık Türklerin İslam anlayışına en yakın olan gelenektir. Bu politikaya göre Kızılbaş ve Bektaşî gelenekleri, Sünnilik üzerinden gerçekleştiği iddia edilen Araplaşmaya karşı bir çare olarak sunulmuştur. Bu olay, genelde Protestan tarihyazımının Katolik geleneği karşısında, özelde ise Ermeni Apostolik Kilisesi dışında bir tarih anlatısı kurmaya çalışan Protestan Ermenilerin, geleneksel kilise tarihinde sapkın/heretik olarak görülen Pavlikanlar ve Tondrakianlar gibi grupları öne sürerek mevcut kilise karşısında meşruiyet zemini sağlama gayretinde karşılaştığımız benzer bir anlayışın varlığını hatırlatmaktadır. Nazaret Daghavarian Efendi (1862-1915), Baha Said Bey (1882-1939) ve Hasan Reşit Tankut (1891-1980) tarafından kaleme alınan eserler, iki tutumun ne ölçüde ortaklaştığını göstermektedir. Bkz. Nazaret Daghavarian, *Hristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnancının Doğuşu*, çev. Kevork Taşkıran (İstanbul: Kor Kitap, 2018); Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, haz. İsmail Görkem (İstanbul: Kitabevi, 2006); Hasan Reşit Tankut, *Nusayriiler ve Nusayrilik Hakkında* (Ankara: Ulus Basımevi, 1938).

kastıyla, Pavlikanları proto-Protestanlar olarak kabul etmişlerdir. Ancak meselenin gayet ikircikli bir doğası olduğunun farkında olan Garsoian daha bilinçli bir duruş sergileyerek Pavlikanlığın da özüne dönme iddiasında bulunmakta, bir anlamda gerçek otantik Pavlikanlığı aramaktadır. Ancak Garsoian'ın bunu kanıtlamak için kullandığı argümanlar hem yetersiz hem de yanıltıcıdır.⁶⁷

Pavlikan doktrininin ve tarihinin yeniden inşasına dair olan tezinin büyük bir kısmını *Gerçeğin Anahtarı*'na dayandırdığı için mevcut kaynakları bu eserin iddialarıyla uyumlu hale getirmeye çalışmakta ve eğer uyuşmazlarsa onları güvenilirmez olarak reddetmektedir. Bu noktada Garsoian, onuncu yüzyılın sonlarına tarihlenen ve normalde Pavlikanlardan değil Tondrakianlardan bahseden diğer Ermeni kaynaklarını da kullanmaktadır. Ancak Garsoian, Conybeare ve Ter-Mkrtchyan'ın bu konudaki sözlerini doğru kabul ederek, sanki öyleymiş gibi hareket etmektedir. Bu nedenle, Gregory Magistros (909-1059) veya Narekli Gregory (950-1003/1011) gibi Ermeni kaynakları Tondrakianların inancının düalist olduğunu belirttiklerinde, Garsoian onların kanıtlarını "Yunan sevdalısı" oldukları ve Bizanslı efendilerinin gözüne girmek için gerçeği "kasıtlı olarak" çarpıttıkları gerekçesiyle reddetmektedir.⁶⁸

Gerçeğin Anahtarı'nın otantikliğini savunan bir diğer araştırmacı meşhur Arnold J. Toynbee (1889-1975) olmuştur.⁶⁹ Toynbee 1973'te yazdığı *Constantine Porphyrogenitus and His World* adlı abidevi eserinde Pavlikanlara, Bogomillere ve onların on altıncı yüzyıl Avrupa'sındaki Reformasyon hareketiyle ilişkilerine de bir bölüm ayırır. Bu bölüm temelde Garsoian'ın, dolayısıyla da Conybeare'in iddialarının bir tekrarından ibarettir.⁷⁰ Conybeare gibi, Toynbee de, metnin arkaik dilinin, eserin dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte yazılmış olabileceğine işaret ettiği varsayımından hareket eder.⁷¹ Toynbee önceki yazarların aksine, bu konudaki tartışmalarda oldukça dikkatlidir. Milliyetçi bir Ermeni ya da coşkulu bir rasyonalist olmaktan ziyade soğukkanlı bir siyasi akla sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu araştırmacıların ortak noktası, hepsinin Ermeni halkının tarihiyle, özellikle de on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarıyla ilgili ve irtibatlı olmalarıdır.

Sonuç mahiyetinde burada incelenen yazarların ve onların bu meselede temel kaynağı olan Conybeare'in dünya görüşünü özetlemek için, Conybeare'in 1892 yılında Ermeni Hıristiyanlığı üzerine verdiği konferanstan aşağıdaki cümleleri alıntılarlamak faydalı olacaktır.

"Yüzyıllar boyunca Türklerin siyasi ve Yunanlıların dini baskılarına rağmen, son birkaç yıldır Bulgarların her iki alandaki özgürlüklerini geri kazandıklarını görüyoruz. Bugün bir Avrupa Devleti olarak siyasi bağımsızlıklarını güvence altına"

⁶⁷ Garsoian'a yöneltilmiş gayet ciddi eleştiriler için bkz. James M. George, "The Dualist-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Special Reference to the Paulician and Bogomil Movements", (Doktora Tezi, Wayne State University, 1979), 121-145; Yuri Stoyanov, *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy* (New Haven, CT: Yale University Press, 2000), 128; Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 297.

⁶⁸ Garsoian, *Paulician Heresy*, 99-102, 160-163.

⁶⁹ Biyografisi için en iyi kaynak William H. McNeill'in *Arnold J. Toynbee: A Life* (Oxford: Oxford University Press, 1989) adlı eseridir. Hayatının Yunanistan ve Yakın Doğu'da aktif olduğu dönemleri için bkz. 38-91.

⁷⁰ Arnold J. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* (Londra: Oxford University Press, 1973), 652-698.

⁷¹ Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 671-74; krş. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 108.

*alıyorlar ve aynı zamanda dinî işlerini kendileri yönetmeye kararlı oldukları için İstanbul Rum Patriği'nin nefretini üzerlerine çekmiş durumdadır. Ermenilerin uzun zaman önce Rum Ortodoks Kilisesi'nin aforozlarından kurtuldukları gibi, Osmanlı'nın kötü idaresinin kahreden lânetinden de çok geçmeden kurtulabileceklerini ümit edebiliriz.*⁷²

Burada Pavlikanlara dair daha evvelki Protestan yazarların sıklıkla zikrettiği Roma'nın ruhani tiranlığı, Rum Ortodoks Kilisesi'nin aforozuna evrilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı'nın kötü idaresinin lanetinin eklenmesi ise biraz modern bir tavidir. Öyle görünüyor ki, Osmanlı idaresi bu anlatıda, eskinin Bizans İmparatorluğu'nun seküler iktidarının ve on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Avrupadaki Katolik güçlerin pozisyonunu devralmıştır. Görüldüğü üzere Ermeni halkının siyasi kurtuluşu Conybeare'in bu konferansta ele aldığı konulardan biridir.

Conybeare'in ümit ettiği bağımsız müstakil bir Ermenistan'ın gerekliliği Almanya eski Büyükelçisi ve *Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi* Başkanı James W. Gerard (1867-1951) tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir:

*“Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan Ermenistan, Anadolu Türklerini Kafkasya ve Hazar ötesindeki soydaşlarından ayırmakta ve böylece dünya barışı için açıkça tehlikeli olan bir harekete son vermektedir. O halde, eğer ortada bir Ermenistan yoksa, Hıristiyan medeniyetinin çıkarları bir Ermenistan'ın kurulmasını gerektirmektedir.”*⁷³

Toynbee'nin konuya olan ilgisi, Rumların ve Ermenilerin bağımsızlık mücadeleleri ve 1920'li yıllarda Cumhuriyet Türkiye'sinin doğuşundan kaynaklanmıştır denilebilir.⁷⁴ Ayrıca, *Gerçeğin Anahtarı* adlı esere dayanarak Pavlikanları Protestanlığın öncüsü olarak gören on dokuzuncu yüzyılda, özellikle 1820'den 1860'a kadar Ermeniler arasında Protestanlığın yükselişi ve bununla birlikte bağımsız bir Ermenistan ideali de Arpee tarafından *Ermeni Uyanışı* olarak adlandırılmıştır.⁷⁵ Bu noktada uyanış vurgusu önemlidir. Zira uyanış kilise terminolojine ait bir kavram olmakla birlikte, buradaki içerik politik özgürleşmeyi işaret etmektedir. Zira aynı dönemdeki Arap isyanları da G. Antonius (1891-1942) tarafından bir uyanış olarak tasvir

⁷² Conybeare, “Armenian Christianity”, 404. Presbiteryen bir papaz olan Mugurdiç C. Gabrielian, Conybeare'in konferansını verdiği 1892 yılında yayınladığı eserini kaleme alma sebebini “Ararat'ın bu ezilmiş evlatlarına şüphesiz büyük ilgi duyacak ve onların durumunu iyileştirmek ve söz-dinlemez Türk'ün demir boyunduruğundan kurtuluşlarını hızlandırmak için onlara sempati ve yardım elini uzatacak olan Hristiyanlığın ve insanlığın dostlarının dikkatini çekmek” şeklinde ifade etmektedir.” Mugurdich Chojhauji Gabrielian, *The Armenians, or The People of Ararat* (Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892), 10-11.

⁷³ James W. Gerard, “A Turkish “Mandate” Pan-Turanianism and Pan-Islamism Under American Protection”, *The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire Under American Protection*, ed. James W. Gerard (New York: American Committee for the independence of Armenia, 1919), 9.

⁷⁴ Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (Londra: Constable and Company Ltd, 1922). Toynbee, bu kitabını Robert Kolej'in bir parçası olan İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji'nin Başkanına – ki bu hanım Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'in eşidir – ve kolejin öğretim üyelerine ithaf etmiştir.

⁷⁵ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago: The University of Chicago Press, 1909).

edilmiştir.⁷⁶ Görünüşe göre, bu konuda araştırmacılar arasında teolojilerine, akademik geçmişlerine ve mensubu oldukları devletin politikalarına bağlı olarak iç içe geçmiş görüşler mevcuttur.⁷⁷ Bu manada Conybear'e'nin ve Arpee'nin Ermeni Protestan Kilisesi'nin mevcudiyetine meşruiyet temin eden *Gerçeğin Anahtarı* adlı eserin sıhhati lehindeki görüşlerinin büyük oranda, devrin Ermenilerinin siyasi geleceklerine dair umutlarından etkilendiğini iddia edebiliriz. Zira Osmanlı topraklarında bir Ermeni sorunun ortaya çıkışı ile Ermeni Protestan Kilisesi'nin teşekkülü aynı döneme denk gelmektedir.

2.2. Gerçeğin Anahtarı'nın Güvenilirliği İddiasına Karşı Çıkanlar

Yukarıda zikredilen lehte tavır sahipleri dışında, pek çok araştırmacının *Gerçeğin Anahtarı*'nın güvenilirliği hususunda şüpheleri vardır. V. Nersessian'dan öğrendiğimiz üzere, Ermeni akademisyen Barsegh Sargisean (1852-1921) isim benzerlikleri dışında, bu eser ile antik ve modern Tondrakianlar arasında hiçbir ortak nokta olmadığını ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın 1782'den önce yazılmış olamayacağını savunmuştur.⁷⁸ Çünkü Narekli Gregory (950-1003/1011), Gregory Magistros (909-1059) ve Taronlu Pavlus (11. yüzyıl) gibi birincil Ermeni kaynaklarına göre Tondrakianlar kaderi, günahı, azabı ve dinî merasimleri reddederken, *Gerçeğin Anahtarı*'nın ilk sayfasında asli günahın ve diğer ferdi günahların kabulü ve tövbe tartışılmaktadır. Dolayısıyla, Nersessian'ın belirttiği gibi, belgelerdeki delillere dayanarak, *Gerçeğin Anahtarı* öğretilerinin Maniheist, Calvinist ve Lutheran doktrinlerin bir sentezi olduğunu ve neticede bu mezhep mensuplarının Tondrakian olmayıp Neo-Maniheist, Calvinist ya da Lutheran oldukları sonucuna varmaktan başka bir şey yapamayız.⁷⁹

Armenag Hagiazan (1870-1921), Conybear'e'nin *Gerçeğin Anahtarı*'nın girişindeki argümanlarının kesin değil, muhtemel olduğunu ve Conybear'e'nin Adoptionist ya da Ebionit doktrininin en eski Apostolik inanç olduğu sonucuna varmasının da eskiden beridir gelen bir iddia olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰ *Gerçeğin Anahtarı*'na dayanarak hem ilk Ermeni Kilisesi'nin hem de Avrupa'daki Katharların Adoptionist olduklarını kanıtlamak için öne sürülen argümanlar yetersiz ve zayıftır. Son olarak, Hagiazan, *Gerçeğin Anahtarı*'nda başka bir şekilde de anlaşılabilir bazı muğlak terimlere aşırı önem atfedildiğini savunmaktadır. Sonuç olarak

⁷⁶ George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Philadelphia: J.B. Lippincott, 1939).

⁷⁷ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), 48-50, 247-268.

⁷⁸ Bu görüşlerde Tondrakianların çevresi etkili olabilir çünkü bu insanlar yüzlerce yıl boyunca buldukları toplumda hâkim sınıf olan Müslüman çoğunluğun arasında yaşamışlardır. Müslüman nüfusla olan ilişkileri nedeniyle, pek tabii olarak, İsa ve Meryem'in durumu, haça saygı, azizler, ikonalara tapınma ve kilise hiyerarşisi (ruhban sınıfı) gibi çoğunlukla Müslümanların Hıristiyanlığa karşı itirazlarıyla ilgili olan bazı öğretilerini değiştirmeyi tercih etmiş olabilirler.

⁷⁹ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 91-92.

⁸⁰ Armenag Haigazan, "Review: The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, the Armenian Text Edited and Transliterated with Illustrative Documents and Introduction by Fred. C. Conybear", *The American Journal of Theology* 3/2 (Apr. 1899): 383.

Hagiazan, Conybeare'in Pavlikan kilisesinin ilk Protestan kilisesi olduğu iddiasına da katılmamaktadır.⁸¹

Conybeare ile ilgili olarak Steven Runciman aşırı eleştirel olmayan bir yorumda bulunmuş ve Armenolog ve teolog Conybeare'in kendi alanlarında çok zeki birisi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Conybeare'in tarihsel verileri kullanma biçimi, onları yorumlama şekli nedeniyle çoğu zaman ciddi bir yargıdan çok aceleci bir heyecana işaret ettiğini ifade etmektedir.⁸² Conybeare'in arkaik dili nedeniyle *Gerçeğin Anahtarı*'nı tarihlendirmesiyle ilgili olarak Runciman, "böyle bir tarihlendirme, özellikle de litürjik yazarların gramer, kelime hazinesi ve üsluptaki arkaizmlere olan tuhaf sevgisi göz önüne alındığında, ancak yaklaşık olabilir" diye yazmaktadır, ancak şöyle devam eder: "Bu nedenle, Tondrakian doktrinlerinin bizzat sapkınlar tarafından verilmiş bir açıklamasına sahip olabiliriz."⁸³

Rusya doğumlu Gürcü tarihçi ve soybilimci Cyril Toumanoff (1913-1997), Garsoian'ın *Paulician Heresy* adlı kitabına yazdığı eleştiride, Garsoian'ın 1837'de Ermeni Kalvinistler veya Lutheran taraftarlar tarafından kullanılan Ermeni kaynağı *Gerçeğin Anahtarı*'nın önemini büyük ölçüde abarttığını belirtmiştir.⁸⁴ Toumanoff ayrıca, Garsoian'ın iddia ettiğinin aksine, erken dönem Adoptionist itikatta "Doğudaki ortodoks Hıristiyanlığın ana akımını" görmenin son derece zor olduğunu vurgulamıştır.⁸⁵

Hrachya M. Bartikyan, Garsoian'ın argümanlarının başlıca muhalifi olan bir araştırmacıdır. Bir Ermeni olarak Bartikyan, 1961 yılında Pavlikanların oluşturulmasına ilişkin kaynaklar hakkında bazı eleştiriler ileri sürmüştür. Garsoian'ın çalışması altı yıl sonra yayınlanmış olmasına rağmen Bartikyan, Garsoian'ın 1967 tarihli kitabındaki argümanların çoğunu çürütmüştür. Örneğin Garsoian, Ermenistan'da Pavlikanlardan ismen bahsedildiği varsayılan en eski eser olarak, Polikean mezhepçilerine yedi yıllık kefarete uygulanmasını emreden Katolikos I. John Mandakuni'nin (478-90) *Tövbe Çağrısı*'nda Polikyan kelimesini kullanmıştır. Ancak bu elyazması 1268 tarihlidir ve Bartikyan, John Mandakuni'nin bu eserinin başka türlü bilinmediğini ve bu ifadenin metne sonradan eklenmiş olabileceğini makul bir şekilde iddia etmiştir.⁸⁶

Garsoian'ın bir sonraki argümanı, altıncı yüzyılın ortalarına ait resmi bir belgede Pavlikanlara yapıldığını iddia ettiği bir atıftır: 555 yılında Katolikos Astaraklı II. Nerses (548-557) tarafından toplanan İkinci Dvin Konsili'nde edilen *Birlik Yemini*. Garsoian bu yemin metnini, Pavlikanlara atıfta bulunan ilk meşru belge olarak kabul etti ve *Birlik Yemini*'nin gerçekliğinden şüphe etmek için hiçbir neden olmadığını belirtti.

Bahsedilen İkinci Dvin Konsili'nin 555 tarihli *Birlik Yemini*, Katolikos Astaraklı II. Nerses ve diğer Ermeni piskoposlara göre Pavlikanların elinden komünyon alanları kınamaktadır:

⁸¹ Haigazan, "Review: The Key of Truth...", 383-384.

⁸² Steven Runciman, *The Medieval Manichee* (Cambridge: Cambridge University Press, 1947), 56.

⁸³ Runciman, *The Medieval Manichee*, 56.

⁸⁴ Cyril Toumanoff, "Review: The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire by Nina G. Garsoian", *The American Historical Review* 74/3 (Şubat 1969): 962.

⁸⁵ Toumanoff, "Review: The Paulician Heresy...", 962.

⁸⁶ Hrachya M. Bartikyan, "Concerning the Evaluation of Certain Sources on the Paulician Movement", *Izvestia Akademii Nauk Armianskoi SSR* 6 (Erivan, 1957): 11-12, 85-97, özellikle 92'de (Ermenice), Garsoian tarafından alıntılanmıştır, *The Paulician Heresy*, 87.

“halkımızın vaftiz edilmemiş çocuklarına, vaftiz edilmeden ebedi bir ölümlerle ölmeleri için günah çıkarma mührü vermeye cüret ettiler. Kendilerine gelen ve bizim Kilise’nin dışına attığımız ve cemaate layık görmediğimiz hırsızları, zânileri ve diğer suçluları kirli ve gayri meşru kutsamalarına ve manastırlarının cemaatine kabul ettiler.”⁸⁷

Ancak Bartikyan bir kez daha bunun, kitabın 1298 yılında yazılmış tek elyazmasında yapılmış bir yazım hatası olduğunu ileri sürmüştür. Bartikyan’a göre, orijinal atıf, Pavlikanlar ile hiçbir ilgisi olmayan Samsatlı Pavlus’un takipçileri olan Paulinianlara (Adoptionistler olarak da bilinirler) yapılmıştır.⁸⁸

Bartikyan, *Gerçeğin Anahtarı*’na dair, metnin Pavlikanlar ya da Tondrakianlar ile hiçbir ilgisi olmadığını keskin bir şekilde iddia etmektedir.⁸⁹ Fransız araştırmacı Paul Lemerle de 1973 yılında Bartikyan’ın görüşünü takip etmiştir. Conybear’e in *Gerçeğin Anahtarı*’nın el yazmasının on sekizinci yüzyıla ait bir metni muhafaza ettiği gerçeğini gözden kaçırdığını ve Conybear’e in *Gerçeğin Anahtarı*’nın Pavlikanların el kitabı olduğu hipotezinin Yunan kaynaklarıyla uyummadığını, çünkü bu eserin Maniheizt ya da Monarşiyen doktrinlere benzeyen hiçbir şey içermediğini söyler. Nihayetinde *Gerçeğin Anahtarı*’nın Pavlikanlara ait bir metin olduğunu düşünmek için elde tutarlı hiçbir kanıt olmadığını belirtir.⁹⁰

Ermeni Apostolik Kilisesi’nin kıdemli bir rahibi ve 1975-2012 yılları arasında British Library’de Hıristiyan Orta Doğu Bölümü Küratörü olan Vrej Nersessian, Pavlikan ve Tondrakian öğretileri arasındaki zıtlıkları çeşitli örnekler kullanarak göstermeye çalışmaktadır. Nersessian, Conybear’e in ve daha sonra Garsoian’ın Pavlikanlar ve Tondrakianların aynı karaktere sahip olduğu varsayımını, “[Tondrakianların] Pavlikanlara benzer görüşleri vardı, ancak bölünmeleri ve kendilerini iki farklı isim altında sunmaları, bağlantıları varsayılmaktan ziyade kanıtlanması gereken iki farklı mezhep olduğu anlamına gelir” diyerek reddetmiştir.⁹¹ Öte yandan, Nersessian Adoptionist teoriyi kabul etmekte ve *Gerçeğin Anahtarı*’nı “sık sık tashih edilmiş” ve ilaveler yapılmış bir Tondrakian metni olarak görmektedir.⁹² Nersessian ayrıca Ermeni Abelyan’ın klasik Ermenicenin zaman zaman arkaikleştirilerek kullanılmasının on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği iddiasına da değinmektedir. Bu durum özellikle kilise yazarları için geçerlidir. Ter-Mkrtchyan’ın belirttiği gibi, *Gerçeğin Anahtarı*’nın yazarı Yovhannes Venedik’teki manastırda eğitim görmüştür ve bu manada Yovhannes’in klasik Ermenice bilgisini tam olarak tahmin etmek çok zordur.⁹³

⁸⁷ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 89.

⁸⁸ Bartikyan, “Concerning the Evaluation of Certain Sources...”, 87’den aktaran Garsoian, *The Paulician Heresy*, 89-90.

⁸⁹ Bartikyan, “Concerning Evaluation of Certain Sources...”, 11-12, 85-97’den aktaran Garsoian, *The Paulician Heresy*, 80-94 ve Appendices I, II, 234-8; Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 292-293.

⁹⁰ Paul Lemerle, “L’Histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les Sources Grecques”, *Travaux et Mémoires* 5 (1973): 4-5.

⁹¹ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 71.

⁹² Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 69-71.

⁹³ Karapet Ter Mkrtchyan, “Die Thondrakier in unseren Tage”, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 16 (1896): 253-76.

Bu noktada Nersessian, Garsoian'ın Pavlikanlara dair araştırmalar bağlamında *Gerçeğin Anahtarı*'nın önemini büyük ölçüde abarttığını iddia etmektedir. Dahası Garsoian, bununla da kalmayıp, bu eseri otantik bir Pavlikan metin olarak ele almış ve Pavlikanların düalist karakterini bu metnin otantik olduğu iddiasına dayanarak reddetmiş ve onların gerçekte Adoptionist Hıristiyanlar olduğunu öne sürmüştür. Nersessian'a göre, "bu tez için sunulan kanıtlar yetersizdir ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın fazla coşkulu bir şekilde takdir edilmesinden muzdariptirler."⁹⁴

Yukarıda gösterildiği üzere, *Gerçeğin Anahtarı*'nda düalizm yoktur. Bu eser, Evharistiya ayinini icra eden, yetişkinlerin vaftiz edilmesine izin veren ve Doketik olmayan ancak Adoptionist bir Kristolojiye bağlı bir gruba aittir. Bu nedenle Bernard Hamilton, tüm bunların, yukarıda eserlerinden bahsedilen ve Pavlikanların tarihyazımının Ermenice kaynakları olan Narekli Gregory ve Gregory Magister tarafından tarif edilen gruptan çok farklı olduğunu savunur.⁹⁵ Hamilton'a göre, *Gerçeğin Anahtarı*'nın bırakın Pavlikanları, Ortaçağ Tondrakianlarından bile miras alındığına dair hiçbir kanıt yoktur. Ermenicenin eski bir versiyonunda yazılmış olması, öyle olabileceği hipotezinin başlıca gerekçesidir. Hamilton bu noktada, 1782 tarihli elyazması üzerinde çalışan kâtip Yohannes Vahaguni'nin aynı zamanda eserin yazarı olabileceği fikrini öne sürerek, bu şahsın Venedik'teki Ermeni manastırını ziyaret ettiğini ve burada klasik Ermenice öğrenmiş olabileceğini belirtir. Runciman'a göre de özel olarak liturji metni yazarları "sözdizimi, sözcük dağarcığı ve üslupta arkaizmlere karşı... tuhaf bir sevgi duyma eğilimindedirler."⁹⁶ Sonuç olarak Hamilton, "Bizim görüşümüze göre, *Gerçeğin Anahtarı*'nın Hıristiyan düalizminin tarihiyle hiçbir ilgisi yoktur ve eğer editörünün ve çevirmeninin [Conybeare] görüşleri olmasaydı, onu tartışmamıza hiç gerek kalmayacaktı" demektedir.⁹⁷ Garsoian'ın Pavlikanlar hakkındaki iddialarına dair ve özellikle de *Gerçeğin Anahtarı*'na dayanan argümanı ile ilgili olarak ise Hamilton şöyle demektedir: "Garsoian elbette burada ele aldığımından çok daha fazla argüman ileri sürmektedir, ancak gerçek şu ki, 'Conybeare' tezi reddedilirse, o zaman argümanlarının geri kalanı ya savunulamaz ya da konu dışı haline gelecektir."⁹⁸

Modern literatürde bu meselede yegâne monograf sahibi araştırmacı Anna M. Ohanjanyandır.⁹⁹ Doktora tezi, *Gerçeğin Anahtarı*'nın yazma nüshası üzerine olan Ohanjanyan "kitabın kendisi, on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki dinî tabloyu yeniden inşa etmek için ilginç bir kaynaktır ve aslında bir grup inanan için bir el kitabı görevi görmektedir" gözleminde bulunmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁴ Vrej Nersessian, "Nina G. Garsoian: Armenia between Byzantium and the Sasanians. (Collected studies.) viii, 332 pp. Londra: Variorum Reprints, 1985", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50/2 (1987): 430.

⁹⁵ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 295-6.

⁹⁶ Runciman, *The Medieval Manichee*, 56; Nersessian, *The Tondrakian Movement*, ek III, 89-96.

⁹⁷ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 296.

⁹⁸ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 297.

⁹⁹ Ohanjanyan, "The Key of Truth and the Problem of the 'Neo-Tondrakites' at the End of the 19th Century", 131-136. Ohanjanyan'ın bu konuda kaleme aldığı, gayet önem arzeden son çalışması için bkz, Anna Ohanjanyan, "Armenian Catholic Yovhannēs from Mush and his Book 'Key of Truth'", *Bulletin of Matenadaran* 34/2 (2022): 131-165.

¹⁰⁰ Anna M. Ohanjanyan, *The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?* (28 Kasım 2013 tarihinde CEMS, CEU, Budapeşte'de yapılan sunum), 6.

Ohanjanyan, eserin müstensihisi olan Yovhannes'in on sekizinci yüzyıl Ermenileri arasında Latin karşıtı bir eğilim taşıyan bir öğreti icat ettiğini iddia eder. Bu öğretinin merkezinde yer alan Gerçeğin Anahtarı adlı metinde, Protestanlığa ait birkaç kavramı, Ermeni Kilisesinin bazı ritüel ve doktrinel ilkelerini, bazı apokrif anlatıları ve bölgede tarihsel varlıkları bilinen Pavlikanlar ve Tondrakianlar gibi yerel sapkın hareketlerin kalıntılarını birleştirerek melez bir inanç sistemi ortaya koymuştur. Bu noktada, bu eserde hâkim olan Latin karşıtlığı, eserin ortak bir Ermeni Protestan mirasına sahip olduğunu iddia etmeyi kolaylaştırmaktadır.¹⁰¹

Görüldüğü üzere, Ohanjanyan, eserin müstensihinin kendi özel hikayesinin eser içerisinde etkili olduğunu, almış olduğu Protestan eğitimin elimizdeki bu metne litürjik olarak dahil olduğunu ileri sürmektedir ki, biz de aynı kanaatteyiz. Bu nokta gayet tabii ve kaçınılmazdır.

Ancak bu noktada sorun teşkil eden husus, bu ilişkinin görmezden gelinmesi ve bu sayede yazarından bağımsız bir metin okuması yoluyla, eserin içerisindeki Protestan teoloji ve litürji ile benzerlik teşkil eden hususların, bu eserin tarihsel olarak ait olduğunu iddia ettikleri Pavlikanlara ait inanç sisteminin örnekleri olduğu şeklinde bir sonuca varmalarındır. Teolojide analogiler yoluyla düşünmek her zaman kolay ve bir o kadar da tehlikelidir. F. Max Müller (1823-1900) henüz 1880li yıllarda bu noktaya işaret etmiştir.¹⁰² Analoji bizi yanlı ve yanıltıcı bir tavra sürükleyecektir. Protestanlık ile Ortaçağların kadim heretik grupları arasında yüzeysel benzerlikler kanalıyla kesin illiyetler tayin etmek, ilk bakışta göze gayet cazip gelecektir. Zira bu sayede Protestanlık, Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin tarihyazımının dışına çıkabilme imkânı bulacaktır. Katolik ve Ortodoks tarih anlatılarını aşmak suretiyle tarihte bir nevi atlama yaparak, kendi tarihsel mevcudiyetinin görece yeniliğine bir derinlik katmak gayesiyle, *Gerçeğin Anahtarı*'nda Protestanlığın izlerini görebilmiştir. Dahası bu eserin Pavlikanlara ait bir el kitabı olduğu iddiası ile de Protestan tarihyazımının tarihsel süreklilik teorisine dair elle tutulur bir delil temin edilebilmiştir. Bu sayede Protestanlık, Ortodoksluk ve Katolikliğin henüz belirginleşmediği bir döneme kendini konumlandırabilecektir. Dahası bu tarihsel öncüllük dolayısıyla, orijinale daha yakın bir yerde durduğundan teolojik olarak da Katolik ve Ortodoks Kiliselerine karşı bir üstünlük ve meşruiyet temin edebilecektir.

Sonuç

Gerçeğin Anahtarı'nın otantikliğine ilişkin iddialar, *Gerçeğin Anahtarı*'nın arkaik diline veya bu metnin içeriğine ilişkin varsayımlara dayanmaktadır. Ancak bu argümanlar, birer faraziye olmaktan öteye gidememektedir. *Gerçeğin Anahtarı*, modern Tondrakian araştırmalarında biraz dikkatle bir kaynak olarak kullanılabilir, ancak Pavlikanlık açısından kullanılması hiç de sağlıklı olmayacaktır.

Conybear'e'n böyle bir fikri geliştirme motivasyonu, bu düşüncenin yaratıldığı dönemde, kendisinin içinde yaşamış olduğu çağın dünyagörüşü ve politik manzarasıyla açıklanabilir. Tarihe olan romantik yaklaşımı, özellikle Oryantalist çalışmaların ender rastlanan ve sorgulama için heyecan verici olarak görüldüğü kendi dönemine mükemmel bir şekilde uymaktadır. Bu kuşağın

¹⁰¹ Ohanjanyan, *The Manuscript Key of Truth*, 13.

¹⁰² F. Max Müller, "On False Analogies In Comparative Theology", *Chips From A German Workshop V* (New York: Charles Scribner's Sons, 1881), 98-132.

araştırmacıları geniş bir kültür yelpazesini (Avrupa'nın Yunan ve Latin kültürlerine alışlagelmiş odağının ötesine geçerek) ve kendi tarihlerini incelemek istemişlerdir. Zira bu şekilde çalışmak üzere eğitildiklerinden dolayı eski doğu kültürlerinin modern atalarından daha rafine ve saf olduğuna dair sıklıkla zımnî varsayımlara sahiptiler. Conybear'e in buna eklediği ve onu Romantik yapan şey, antik ve modern Ermeni kültürlerini birbirine bağlayabileceğini düşünmesidir. Conybear'e in tarihi yazma ve yeniden inşa etme biçiminin temelinde, modernite ile antikiteyi birleştirerek tarihsel zaman çizelgesini genişletme isteği yatmaktadır. Bu heves, Conybear'e in yönteminin özünü oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupadan gelen Protestan misyonerlerin çabaları sonucunda Türk İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılda kurulmuş olmasına rağmen, Conybear'e in teorisi Protestanlığın ve özellikle de Ermeni Protestan kiliselerinin, Pavlikan ve Tondrakianların ruhani halefleri olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte kendisinin aldığı politik tavır da eserlerinde görülmektedir. Bilhassa siyasi olarak bağımsız bir Ermenistan ümidiyle neticelendirdiği Ermeni Kilisesi'ne dair verdiği konferansta bunun açık bir örneği görülmektedir.

Ermeni Evanjelik araştırmacılar, Conybear'e in *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğine dair teorisinin Ermeni Protestan Kilisesinin kuruluş tarihini erken Ortaçağ'a kadar geri götürdüğünü düşünmektedir. Genel mantık şu şekildedir: Eğer Conybear'e in *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğini vurgulayarak iddia ettiği gibi Ermeni Pavlikanlar ve Tondrakianlar aynı hareketin farklı zamanlardaki benzer yüzleriye ve bunlar bir zamanlar on altıncı yüzyılın Protestanlarıyla aynı teolojik görüşleri paylaşmışlarsa, o halde Ermeni Protestanlığı, yukarıda bahsedilen sapkın grupların görüşleri üzerine inşa edilmiştir. Dahası, kendilerini Pavlikanların ve Tondrakianların takipçileri olarak gören Anti-Triniteryan Pentekostal cemaatler, Conybear'e in hipotezi üzerine spekülasyon yapmaya günümüze kadar devam etmişlerdir. Bu araştırmacıların temel motivasyonu, teolojik bir meselenin politikayla kesiştiği, sadece kesişmekle kalmayıp onun tarafından yönlendirilerek dönüştürüldüğünü olayın taraflarından birisinin kaleminden göstermesi açısından, Leon Arpee'nin görece uzunluğuna rağmen, iddiamız açısından hatırlatmayı gerekli gördüğümüz şu sözleriyle özetlenebilir

“On dokuzuncu yüzyılda Doğu'da Pavlikanlığın yerini Protestanlık aldı. Eski zamanlarda Pavlikanlık nasıl ki başlıca bir Ermeni sapkınlığıysa, şimdi de Protestanlık Doğu kiliselerindeki taraftarlarını neredeyse sadece Ermeni ırkından olanlardan topladı. Ancak Ermeni Protestan Kilisesi, Ermeni Pavlikanlığının payına düşenden daha iyi bir kadere sahip olacaktı. Siyasi koşullar önceki yüzyıllarda olduğu gibi on dokuzuncu yüzyılda da aynıydı; eğer Türk sultanları ikonoklazmın dostları olarak Bağdat halifelerinin yerini aldıysa, Rus gücü de Rum Ortodoksluğunun savunucusu olarak Bizans'ın yerini alacaktı. Ancak bir açıdan şartlar yeniydi; on dokuzuncu yüzyıl dünyasının Protestan güçleri, eski zamanlarda olmayan bir unsurdur ve Ermeni Protestanlığı, Ermeni Pavlikanlığının beyhude yere aradığı güçlü desteği onlarda buldu.”¹⁰³

Gerçeğin Anahtarı'nın Pavlikanlık araştırmalarında birincil kaynak olarak kabul edilmesi halinde, Bizans kayıtlarının geri kalanı, özellikle de Sicilyalı Petrus'un tarihi de herhangi bir değer taşımayacaktır. Çünkü bu iki belge arasında büyük çelişkiler vardır. Pavlikanların kökenine ilişkin temel sorun ve bu meselede araştırmacılar arasındaki bölünme *Gerçeğin Anahtarı*'na

¹⁰³ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 285.

dayanmaktadır. Protestan Ermeni kiliselerine mensup olan bazı Ermeni araştırmacılar bu eseri güvenilir bir kaynak olarak kullanmaktadır. Nersessian gibi Apostolik Ermeni Kilisesi mensubu bazıları ise *Gerçeğin Anahtarı*'nı Pavlikanlardan ziyade sadece Tondrakianlarla ilgili çalışmalarda kullanmaktadır. *Gerçeğin Anahtarı*'na ilişkin bu tutum bazı makul gerekçelerle kabul edilebilir, ancak Garsoian ve Arpee'nin bu konudaki fikirleri Conybeare tarafından inşa edilip ortaya atılan ve daha sonra Garsoian tarafından değiştirilip geliştirilen varsayımlardan kaynaklanmaktadır.

Buradaki temel sorun, *Gerçeğin Anahtarı*'nın özgünlüğüne dayanmaktadır. Bu metnin arkaik dili (Conybeare) ya da litürjik muhtevası (Garsoian) nedeniyle özgün olduğu ileri sürülmüştür. *Gerçeğin Anahtarı*'nın Ermenistan'daki elyazmalarının özgünlüğüne ilişkin bazı yeni araştırmalar bulunmaktadır. Anna M. Ohanjanyan, *Gerçeğin Anahtarı* elyazması üzerinde yapılan kapsamlı bir araştırmanın, orijinalinin 1782 yılında rahip Hovhannes tarafından yazıldığı sonucuna vardığını, ancak mevcut elyazmasının muhtemelen 1811 yılında kopyalandığını ileri sürmektedir. Abelyan, Runciman ve Nersessian gibi akademisyenler litürji yazarlarının arkaik dilbilgisi, kelime hazinesi ve üslup kullanmaya özel bir eğilimleri olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenle Hamilton, 1782 elyazması üzerinde çalışan kâtip Yohvannes Vahaguni'nin metnin gerçek yazarı olabileceğini öne sürmüştür. Bu noktada, Garsoian'ın Pavlikanların tarihine dair gayet muteber tutulan çalışması da benzer şekilde sorunludur çünkü *Gerçeğin Anahtarı*'nın Pavlikanlar ile ilişkisinin güvenilirliğine dair temel argüman, eserin diline ya da bağlamına dayanmaktadır. Bu da Pavlikanların tarihine dair nispeten eksiksiz en eski anlatı olarak Sicilyalı Petrus'a sahip olduğumuz anlamına gelir. Bununla birlikte, yine de bir hasmın kaydedip kaleme aldığı bir anlatıdır, bu nedenle tarihinin her zaman tetikte olması gerekir. Karaca'nın hikayesini Romalılardan dinlemek, tarihin orijinal anlamına uygun düşmeyecektir: tanıklık.

Nihayetinde vardığımız netice, Anabaptist ve Üniteryen eğilimli Protestan Ermeni araştırmacıların, Ermeni Apostolik Kilisesi'nden koparak yeni kurulmuş Protestan Ermeni Kilisesi'nin tarihsel ve teolojik konumunu meşrulaştırmak ve Apostolik Ermeni Kilisesi ve onun tarihyazımına karşı kendi ellerini güçlendirmek arzusuyla Pavlikanları kullanmalarıdır. Bu durum, Pavlikanların düalist, dolayısıyla kilisenin Ortodoks amentüsü açısından heretik olduğunu iddia eden klasik kaynakların aksine, *Gerçeğin Anahtarı*'nda sunulan Adoptionist Kristolojiyi kendi tarih yazımları için daha kullanışlı görmelerinde ifadesini bulmuştur. Bu mevcut tarihyazımında, on dokuzuncu yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarında ihdas etmeye çalıştığı ve nihayetinde başardığı Protestan bir Ermeni cemaatinin kurulmasının amaçlandığı söylenebilir. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin içişlerine, kendisine bağlı bu azınlık cemaati kanalıyla müdahale etmek kastının, araştırmanın odak noktasını teşkil eden bu metnin otantikliğine taraftar olan araştırmacılar eliyle bilinçli yahut bilinçsiz bir biçimde desteklendiği bizzat taraflardan birisinin ifadesiyle sabittir.

Kaynakça

- American Board of Commissioners for Foreign Missions. *Forty-eighth Year of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: T. R. Marvin, 1857.
- Anderson, Rufus. *Foreign Missions: Their Relations and Claims*. New York: Charles Scribner, 1869.
- Arpee, Leon. "Armenian Paulicianism and the Key of Truth". *The American Journal of Theology* 10/2 (1906): 267-285.
- Arpee, Leon. *A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946.
- Arpee, Leon. *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860*. Chicago: The University of Chicago Press, 1909.
- Ay, Resul. "Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)". *OTAM* 31 (2012): 1-40.
- Baha Said Bey. *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. Haz. İsmail Görkem, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Bossuet, Jacques Bénigne. *The History of the Variations of the Protestant Churches II*. Çev. Levinus Brown. Dublin: Richard Coyne, 1836.
- Bournoutian, George. *From the Kur to the Aras: A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*. Leiden: Brill, 2020.
- Brewer, Josiah. *A Residence at Constantinople, in the Year 1827, With Notes to the Present Time*. New Haven: Durrie & Peck, 1830.
- Clement of Alexandria. *Stromateis: Book One to Three*. Çev. John Ferguson. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1991.
- Çog, Mehmet. "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 73-87.
- Conybeare, Frederick C. "The Armenian Church". *Religious Systems of the World: A Contribution to the Study of Comparative Religion*, ed. London South Place Institute, Londra: Swan Sonnenschein & Co., 1892, 379-404.
- Conybeare, Frederick C. (ed. ve çev.). *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*. Oxford: The Clarendon Press, 1898.
- Daghavarian, Nazaret. *Hıristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnanıcının Doğuşu*. Çev. Kevork Taşkıran, İstanbul: Kor Kitap, 2018.
- Danielou, Jean. *The Theology of Jewish Christianity*. Çev. ve ed. John A. Baker. Londra: Darton, Longman & Todd Ltd, 1964.
- Dwight, Harrison Gray Otis. *Christianity Revived in the East, or, A Narrative of the Work of God among the Armenians of Turkey*. New York: Baker and Scribner, 1850.
- Ehrman, Bart D. *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Engelhardt, Edouard-Philippe. *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs, 1999.
- Eusebius of Caesarea. *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*. Çev. Gifford Edwin Hamilton,, Oxford: Oxford University Press, 1903.

- Finnie, David H. *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.
- Fisher, Sydney N. "Two Centuries of American Interest in Turkey". *A Festschrift for Frederick B. Artz*, ed. David H. Pinkney & Theodore Ropp. Durham, N.C.: Duke University Press, 1964, 119-120.
- Gabrielian, Mugurdich Chojhauji. *The Armenians, or The People of Ararat*. Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892.
- Garsoïan, Nina G. *The Paulician Heresy, A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. Paris: Mouton, 1967.
- Garsoïan, Nina G. "Byzantine Heresy. A Reinterpretation". *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 85-113.
- George, James M. "The Dualist-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Special Reference to the Paulician and Bogomil Movements". Doktora Tezi, Wayne State University, 1979.
- Gerard, James W. "A Turkish "Mandate" Pan-Turanianism and Pan-Islamism Under American Protection". *The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire Under American Protection*, ed. James W. Gerard, New York: American Committee for the independence of Armenia, 1919, 7-10.
- Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire VI*. Ed. J. B. Bury. Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912.
- Goodell, William. *The Old and the New; or Changes of Thirty Years in the East*. New York: M. W. Dodd, 1853.
- Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Gürsoy, Sultan. "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar". *ATAD: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2020): 107-132.
- Haigazan, Armenag. "Review: The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, the Armenian Text Edited and Transliterated with Illustrative Documents and Introduction by Fred. C. Conybear". *The American Journal of Theology* 3/2 (Nisan 1899): 380-384.
- Hamilton, Janet, Bernard Hamilton & Yuri Stoyanov (ed. ve çev.). *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Hamlin, Cyrus. "The Political Duel Between Nicholas, the Czar of Russia, and Lord Stratford de Redcliffe, the Great English Ambassador". *Proceedings of the American Antiquarian Society* 9 (01.10.1893): 451-461.
- Horrell, David G. "Early Jewish Christianity". *The Early Christian World I*, ed. P. F. Esler. Londra: Routledge, 2000, 136-167.
- Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*. Londra: Longmans, Green, 1888.
- Lemerle, Paul. "L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'Après les Sources Grecques". *Travaux et Mémoires* 5 (1973): 1-144.

- Lord Stratford De Redcliffe. "Religious Liberty (Ottoman Empire)-Petition, (HL Deb 11 May 1860)". *Hansard's Parliamentary Debates ... Third Series, Commencing with the Reign of William IV.* 24 Nisan 1860 - 6 Haziran 1860. Londra: Cornelius Buck & Son, 1860, 158: Sütun 1065-74.
- McNeill, William H. *Arnold J. Toynbee: A Life.* Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Mosheim, Johann Lorenz. *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, translated by Archibald Maclaine. Cincinnati, Applegate & Co., 1858.
- Müller, F. Max. "On False Analogies in Comparative Theology". *Chips From A German Workshop V.* New York: Charles Scribner's Sons, 1881, 98-132.
- Nersessian, Vrej. "Nina G. Garsoïan: Armenia between Byzantium and the Sasanians. (Collected studies.) viii, 332 pp. Londra: Variorum Reprints, 1985". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50/2 (1987): 430.
- Nersessian, Vrej. *The Tondrakian Movement.* Londra: Routledge, 1998.
- Nichols, Robert Hastings. "Leon Arpee". *Church History* 17/1 (1948): 55-58.
- Ohanjanyan, Anna M. 'Neo-T'ondrakites' at the End of the 19th Century". Çev. S. P. Cowe, *Journal of the Society for Armenian Studies* 20 (2011): 131-136.
- Ohanjanyan, Anna M. "The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?". *A Presentation made on November 28, 2013 at CEMS, CEU, Budapest:* 1-13.
- Ohanjanyan, Anna M. "Armenian Catholic Yovhannēs from Mush and his Book "Key of Truth". *Bulletin of Matenadaran* 34/2 (2022): 131-165.
- Okiç, Tayyip. "Bakanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Alexander Vasiljeviç-Solovjev (Kalisz, 18.9.1890-Cenevre, 15.1.1971)". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi [Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan]* 5/1-4 (1973): 205-222.
- Okiç, Tayyip. "Neşredilmemiş Bazı Türk Kavramlarına Göre Bosna Hıristiyanları (Bogomiller)". Çev. Salih Akdemir & Recep Duru, *İslami Araştırmalar* 6/4 (1992): 235-248.
- Oymak, İskender. "Pavlıkanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 11/31 (2008):138-158.
- Özışık, Sakin. "Pavlıkan Kilisesi ve Eski Hıristiyan Heresileriyle İlişkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 505-533
- Peabody, Josiah. "Letter from Mr. Peabody, September 10, 1852". *The Missionary Herald* 48/12 (1852): 359-361.
- Prime, E. D. G. *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell.* New York: R. Carter, and Brothers, 1876.
- Schoeps, Hans-Joachim. *Jewish Christianity: Factional Disputes in the Early Church.* Çev. Douglas R. A. Hare. Philadelphia: Fortress Press, 1969.
- Seyfeli, Canan. "Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices". *ULUM* 3/1 (Ağustos 2020): 45-68.
- Seyfeli, Canan. "The Paulicians". *The Balkans* 7/1 (2021): 73-101.
- Smit, Peter-Ben. "The End of Early Christian Adoptionism? A Note on the Invention of Adoptionism, Its Sources, and Its Current Demise". *International Journal of Philosophy and Theology* 76 (2015): 177-99.
- Stoyanov, Yuri. *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy.* New Haven, CT: Yale University Press, 2000.

- Strong, E. E. (ed.). *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*. Boston: Printed for the American Board, 1910.
- Tankut, Hasan Reşit. *Nusayriler ve Nusayrilik Hakkında*. Ankara: Ulus Basımevi, 1938.
- Taylor, J. G. "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood". *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35 (1865): 21-58.
- Ter-Mkrtchyan, Karapet. *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und Verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien*. Leipzig: J. C. Heinrichs, 1893.
- Ter Mkrtchyan, Karapet. "Die Thondrakier in unseren Tage". *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 16 (1896): 253-76.
- Toumanoff, Cyril. "Review: The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire by Nina G. Garsoïan". *The American Historical Review* 74/3 (Şubat 1969): 961-962.
- Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*. Londra: Constable and Company Ltd., 1922.
- Toynbee, Arnold J. *Constantine Porphyrogenitus and His World*. Londra: Oxford University Press, 1973.
- Ulutaş, Selven Ö. "Bir Dinî ve İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Sivas: Pavlikanlardan Babailere". *Her Yönüyle Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu I*, ed. Hakan Yakbaş & Ahmet Yüksel. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019, 131-148.